

**ลายพระหัตถ์ในสมเด็จพระปิตุจฉาเจ้า สุขุมालมารศรี พระอัครราชเทวี:
การศึกษาในฐานะวรรณคดีคำสอน**

จิรเมธ คูไพริน*

รับบทความ: 20 ตุลาคม 2564

แก้ไขบทความ: 21 พฤศจิกายน 2564

ตอบรับ: 9 ธันวาคม 2564

บทคัดย่อ

บทความนี้มุ่งวิเคราะห์ลักษณะเด่นด้านเนื้อหาและคุณค่าในฐานะวรรณคดีคำสอนของลายพระหัตถ์ในสมเด็จพระปิตุจฉาเจ้า สุขุมालมารศรี พระอัครราชเทวี ที่ทรงมีถึงพระราชโอรส คือสมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต ผลการศึกษาพบว่าลายพระหัตถ์ชุดนี้มีเนื้อหาคำสอนส่วนใหญ่เกี่ยวกับการศึกษาและการปฏิบัติตนของพระราชโอรสระหว่างเสด็จไปทรงศึกษาต่อในต่างประเทศ เนื้อหาดังกล่าวสัมพันธ์กับสถานภาพและบทบาทของผู้ทรงพระนิพนธ์และพระราชโอรส ทั้งการเป็นแม่-ลูก การเป็นพระบรมวงศานุวงศ์ การเป็นนักเรียน การเป็นข้าราชการ และการเป็นคนไทย ขณะเดียวกันลายพระหัตถ์ชุดนี้ยังเป็นวรรณคดีคำสอนที่มีคุณค่าทางวรรณคดี คุณค่าทางวรรณศิลป์ และคุณค่าทางสังคมด้วย

คำสำคัญ: ลายพระหัตถ์, วรรณคดีคำสอน, คุณค่า, สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้า สุขุมาลมารศรี พระอัครราชเทวี

* นิสิตปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาภาษาไทย คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย (อีเมล: j.kupairin@gmail.com)

The Royal Letters of Queen Sukhumala Marasri The Queen Aunt: A study of the Letters as Didactic Literature

Jiramet Kupairin *

Received: *October 20, 2021*

Revised: *November 21, 2021*

Accepted: *December 9, 2021*

Abstract

This article aims to examine the prominent characteristics of the content and value as didactic literature in Queen Sukhumala Marasri The Queen Aunt's royal letters, which were composed and sent to her son, the Prince of Nakhon Sawan. The study finds that the content of the letters focus on the prince's education and behavior during his study abroad and is related as well to the writer and the prince's own status and roles, such as mother and son, as members of the royal family, student, government civil servant, Thai citizen, etc. Meanwhile, the letters are valuable as didactic literature as well for their literary techniques and social value.

Keywords: royal letters, didactic literature, value, Queen Sukhumala Marasri The Queen Aunt

* Master's student, Department of Thai, Faculty of Arts, Chulalongkorn University (E-mail: j.kupairin@gmail.com)

บทนำ

จดหมายเป็นเอกสารทางประวัติศาสตร์ที่มีคุณค่าอย่างยิ่งในการศึกษาสภาพความเป็นไปของสังคมและความคิดความอ่านของผู้คนในยุคสมัยนั้น ๆ อรุษา สุวรรณประเทศ (2544, น. 23-26) สรุปประวัติการเขียนจดหมายของไทยไว้ว่า รูปแบบของจดหมายที่ใช้กันอยู่ในปัจจุบันน่าจะมีมาตั้งแต่สมัยสุโขทัย หลักฐานทางประวัติศาสตร์จดหมายเหตุจันทน์ครั้งราชวงศ์หงวนกล่าวถึงเหตุการณ์ที่ไทยส่งราชทูตไปเจริญสัมพันธไมตรีในสมัยพ่อขุนรามคำแหงมหาราช ในการนั้นก็น่าจะมีพระราชสาสน์ไปถวายด้วย อย่างไรก็ตาม จดหมายที่ปรากฏหลักฐานเป็นลายลักษณ์อักษรเริ่มมีให้เห็นในสมัยอยุธยา เช่น หนังสือออกญาไชยาเมืองตะนาวศรี ซึ่งเป็นจดหมายจากออกญาไชยาเมืองตะนาวศรีถึงกษัตริย์แห่งเดนมาร์ก จะเห็นว่าจดหมายที่กล่าวมาข้างต้นล้วนเป็นจดหมายราชการทั้งสิ้น ขณะที่การเขียนจดหมายส่วนตัวเป็นที่แพร่หลายและได้รับความนิยมสูงในสมัยรัตนโกสินทร์

จดหมายชุดหนึ่งในสมัยรัตนโกสินทร์ที่มีจำนวนมากและนิยมศึกษากันมาอย่างต่อเนื่องคือ พระราชหัตถเลขา พระมหากษัตริย์แห่งราชวงศ์จักรีมีพระราชนิยมในการทรงพระราชนิพนธ์พระราชหัตถเลขา โดยเฉพาะอย่างยิ่งในช่วงที่สยามได้รับอิทธิพลตะวันตกอย่างเต็มรูปแบบจากการแผ่ขยายอำนาจของลัทธิอาณานิคม ดังที่ปรากฏว่าตั้งแต่ครั้งยังทรงพระผนวช พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้มีลายพระหัตถ์ถึงพระสหายชาวต่างชาติอยู่เนืองนิตย์ ในรัชสมัยดังกล่าวมีพระราชหัตถเลขาสำคัญหลายชุด เช่น พระราชหัตถเลขาพระราชทานพระราชโอรสรุ่นแรกที่เสด็จไปทรงศึกษาในต่างประเทศ¹

¹ พระราชโอรสทั้ง 4 พระองค์ ได้แก่ พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้ากิติยากรวรลักษณ์ พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้ารพีพัฒนศักดิ์ พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าประวิตรวัฒโนดม และพระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าจิรประวัติวรเดช

เนื้อความส่วนใหญ่เป็นพระบรมราโชวาทเกี่ยวกับการศึกษาเล่าเรียนและการประพฤติปฏิบัติตนให้เหมาะสม

นอกจากพระราชหัตถเลขาจะมีความสัมพันธ์กับวัฒนธรรมการสร้างเสพวรรณคดีไทยในขณะนั้นแล้ว ยังมีบทบาทสำคัญในฐานะสื่อกลางของการถ่ายทอดอารมณ์ความรู้สึกของผู้ทรงพระราชนิพนธ์ต่อผู้รับสารที่มีความเฉพาะเจาะจงอีกด้วย พระราชหัตถเลขาจึงเป็นเอกสารทางประวัติศาสตร์ที่มีความโดดเด่นด้านการสอดแทรกทัศนคติและอารมณ์ความรู้สึก ในขณะเดียวกันก็เป็นประเภทวรรณคดีที่ทำหน้าที่บันทึกและสะท้อนภาพชีวิตความเป็นอยู่ของผู้คนในพื้นที่หรือสังคมหนึ่ง ๆ ได้เป็นอย่างดี ดังที่มีผู้ศึกษาแง่มุมต่าง ๆ ของพระราชหัตถเลขาอยู่จำนวนหนึ่ง โดยเฉพาะพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เช่น วิทยานิพนธ์เรื่อง พระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเรื่อง บทบาทของพระมหากษัตริย์ในสังคมสยาม: ศึกษาจากพระราชหัตถเลขาส่วนพระองค์ ของดวงดาว ยังสามารถ (2535) วิทยานิพนธ์เรื่อง ลีลาภาษาและวรรณศิลป์ในพระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ของพิสิทธิ์ กอบบุญ (2542) และวิทยานิพนธ์เรื่อง พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว: ความสัมพันธ์ด้านสารัตถคำสอนกับหลักพุทธจริยธรรม ของวาสนา กาญจนะคุหะ (2554)

นอกจากพระราชหัตถเลขาแล้ว ยังมีลายพระหัตถ์ซึ่งเป็นพระนิพนธ์ของเจ้านายอีกหลายชุดที่มีความโดดเด่นและน่าสนใจศึกษาวิเคราะห์ ลายพระหัตถ์ในสมเด็จพระปิตุจฉาเจ้า สุขุมลามาตรศรี พระอัครราชเทวี ที่ทรงมีถึงสมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต พระราชโอรส เป็นวรรณคดีพระราชหัตถเลขาอีกชุดหนึ่งซึ่งมีความโดดเด่นด้านเนื้อหาและยังไม่มีผู้ศึกษาวิเคราะห์โดยละเอียด ลายพระหัตถ์ชุดนี้ไม่เพียงแสดงให้เห็นความรักและความเอาพระทัยใส่ของ “แม่” ที่มีต่อ “ลูกชาย” เพียงคนเดียว ผู้ต้องจากบ้านเกิดเมืองนอนไปศึกษาต่อในต่างถิ่นเท่านั้น แต่ยังมีลักษณะเด่นด้านเนื้อหา

คือ การสอดแทรกคำสอนจำนวนมากเพื่อปลูกฝังความคิดความอ่านของพระราชโอรส เมื่อต้องประทับอยู่ห่างไกลกัน ประกอบกับมีกลวิธีการประพันธ์ที่เอื้อต่อการนำเสนอ สารสำคัญของผู้ทรงพระนิพนธ์ จึงทำให้สามารถพิจารณาลายพระหัตถ์ชุดนี้ในฐานะ วรรณคดีคำสอนได้

การศึกษารั้วนี้มุ่งวิเคราะห์ลายพระหัตถ์ในสมเด็จพระปิตุจฉาเจ้า สุขุมล ามารศรี พระอัครราชเทวี ในฐานะวรรณคดีคำสอน โดยเฉพาะลักษณะเด่นด้านเนื้อหา ประกอบกับการศึกษาคุณค่าของวรรณคดีชุดนี้ ทั้งคุณค่าทางวรรณคดี วรรณศิลป์ และ สังคม เพื่อแสดงให้เห็นว่า ลายพระหัตถ์ชุดนี้เป็นพื้นที่ทางวรรณคดีของเจ้านายฝ่ายใน ในการสั่งสอน ตัดต่อสื่อสาร เปิดเผยอารมณ์ความรู้สึก รวมทั้งแสดงทัศนะต่อสังคมไทย ในบริบทสังคมและการเมืองในสมัยรัชกาลที่ 5

วัตถุประสงค์

1. เพื่อศึกษาลักษณะเด่นด้านเนื้อหาของลายพระหัตถ์ในสมเด็จพระปิตุจฉาเจ้า สุขุมล ามารศรี พระอัครราชเทวี ในฐานะวรรณคดีคำสอน
2. เพื่อศึกษาคุณค่าของลายพระหัตถ์ดังกล่าว

สมมติฐาน

1. เนื้อหาโดยมากที่ปรากฏในลายพระหัตถ์ในสมเด็จพระปิตุจฉาเจ้า สุขุมล ามารศรี พระอัครราชเทวี มีลักษณะเป็นคำสอนซึ่งสัมพันธ์กับสถานภาพและบทบาท ด้านต่าง ๆ ของผู้ทรงพระนิพนธ์และพระราชโอรส โดยทรงถ่ายทอดคำสอนดังกล่าวผ่าน กลวิธีการประพันธ์อันหลากหลาย
2. ลายพระหัตถ์ในสมเด็จพระปิตุจฉาเจ้า สุขุมล ามารศรี พระอัครราชเทวี มีคุณค่าทั้งทางวรรณคดี วรรณศิลป์ และสังคม

ภูมิหลัง

ในหัวข้อนี้ ผู้วิจัยจะกล่าวถึงพระประวัติและพระปรีชาสามารถด้านอักษรศาสตร์ของสมเด็จพระปิตุจฉาเจ้า สุขุมมาลมารศรี พระอัครราชเทวี โดยสังเขป รวมทั้งให้ข้อมูลเบื้องต้นเกี่ยวกับลายพระหัตถ์ที่ทรงมีถึงพระราชโอรส เพื่อเป็นพื้นฐานในการวิเคราะห์ลักษณะเด่นและคุณค่าของลายพระหัตถ์ชุดนี้ต่อไป

1. พระประวัติผู้ทรงพระนิพนธ์²

สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้า สุขุมมาลมารศรี พระอัครราชเทวี มีพระนามเดิมว่า พระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าสุขุมมาลมารศรี เป็นพระราชธิดาพระองค์ที่ 52 ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประสูติแต่เจ้าคุณจอมมารดาสนิธิ พระสนมเอก เมื่อวันที่ 10 พฤษภาคม พ.ศ. 2404 ในพระบรมมหาราชวัง

เมื่อพระชนมายุ 15 พรรษา ทรงเข้ารับราชการฝ่ายในและถวายตัวเป็นพระภรรยาเจ้าในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในช่วงต้นรัชกาล ทรงรับหน้าที่เป็นราชเลขานุการมีส่วนพระองค์เป็นเวลาหลายปี เมื่อ พ.ศ. 2420 มีพระประสูติกาลสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าสุทธาทิพยรัตน์ฯ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้สถาปนาเป็นพระนางเธอ พระองค์เจ้าสุขุมมาลมารศรี ต่อมา พ.ศ. 2424 มีพระประสูติกาลพระราชโอรส คือสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ฯ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรดเกล้าฯ ให้เลื่อนพระอิสริยยศเป็นพระนางเจ้าสุขุมมาลมารศรี พระราชเทวี และเมื่อพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงประกอบพระราชพิธีบรมราชาภิเษก (พ.ศ. 2468) มีพระบรม

² พระประวัติข้างต้นเก็บความจากหนังสือ *ราชสกุลวงศ์* (สำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, 2554)

ราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้สถาปนาเป็นสมเด็จพระปิตุจฉาเจ้า สุขุมามารศรี พระอัครราชเทวี เป็นพระอิสริยยศสุดท้าย

สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้า สุขุมามารศรี พระอัครราชเทวี สิ้นพระชนม์ด้วยพระโรคพระปัสสาวะพิการ เมื่อวันที่ 9 กรกฎาคม พ.ศ. 2470 ณ วังบางขุนพรหม สิริพระชนมายุ 66 พรรษา มีพระราชพิธีพระราชทานเพลิงพระศพ ณ ท้องสนามหลวง เมื่อวันที่ 17 พฤษภาคม พ.ศ. 2471

สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงพระนิพนธ์ถึงพระปรีชาสามารถด้านอักษรศาสตร์ของสมเด็จพระปิตุจฉาเจ้า สุขุมามารศรี พระอัครราชเทวี โดยเฉพาะการทรงพระนิพนธ์งานร้อยกรองและร้อยแก้วต่าง ๆ ดังความว่า

การแต่งโคลงฉันท์กาพย์กลอนนิยมกันมาแต่ก่อนว่าเปนองค์สำคัญอันหนึ่งของความรอบรู้วรรณคดี บันดาพระราชกุมารีแม้ทรงศึกษาวิชาอื่นตามพระอัยยาคัย แต่ส่วนวิชาวรรณคตินั้นทรงแต่งโคลงฉันท์กาพย์กลอนได้แทบทุกพระองค์ ผิดกันแต่สามารถยิ่งแลหย่อนหรือพระหฤทัยโปรดมากแลน้อยกว่ากัน แต่มีพระราชกุมารีบางพระองค์ซึ่งทรงสามารถโดยมีพระอุปนิสัยในทางวรรณคดีถึงได้รับความยกย่องของคนทั้งหลาย ว่าอาจแต่งโคลงฉันท์กาพย์กลอนดีถึงกวีที่เปนชาย พระราชกุมารีซึ่งทรงพระเกียรติดังนี้มีน้อยพระองค์ [...] ก็มีสมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าฯ ซึ่งได้รับความนิยมน้อมทั่วกันหมดว่าพระองค์ทรงเชี่ยวชาญวรรณคดี แลเปนกวีแต่งดีสู้ผู้ชายได้

[...] ใช้แต่บทกลอน ถึงความร้อยแก้วซึ่งได้ทรงพระนิพนธ์ไว้ก็ทรงแต่งดี จะยกตัวอย่างดังพระโอวาทประทานสมเด็จพระราช

**โอรสเมื่อจะเสด็จไปทรงศึกษาวิชาการในยุโรป ซึ่งได้พิมพ์ไว้ด้วยใน
สมุดเล่มนี้ ใครอ่านก็จับใจแลต้องเห็นว่าผู้สำนวนผู้ชายได้³**

(สมเด็จพระยาตำราพระราชานาภาพ, 2470, น. (3)-(7))

พระนิพนธ์ข้างต้นแสดงให้เห็นพระปรีชาสามารถด้านอักษรศาสตร์ของพระองค์อย่างเด่นชัด ทรงเป็นเจ้านายฝ่ายในที่มีพระปรีชาสามารถเทียบเท่าเจ้านายฝ่ายหน้า พระนิพนธ์ร้อยกรองโดยมากมีขนาดสั้น เป็นโคลงสุภาษิตซึ่งทรงพระนิพนธ์ร่วมกับเจ้านายหลายพระองค์ เนื้อหามีความหลากหลายแตกต่างกันไปตามวาระ ต่อมาได้รวมเล่มเป็นหนังสือ *สุขุมลนิพนธ์* ซึ่งพิมพ์เผยแพร่เนื่องในการบำเพ็ญพระราชกุศลปัญญาสมวารพระศพผู้ทรงพระนิพนธ์ เมื่อ พ.ศ. 2470

2. ข้อมูลเบื้องต้นเกี่ยวกับลายพระหัตถ์

ขอบเขตข้อมูลที่ใช้ในการศึกษาค้นคว้าครั้งนี้คือ ลายพระหัตถ์ในสมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุขุมลมารศรี พระอัครราชเทวี ที่ทรงมีถึงพระราชโอรส คือสมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต ระหว่างที่เสด็จไปทรงศึกษาต่อ ณ ประเทศเยอรมนี จนกระทั่งเสด็จกลับมาประทับที่สยาม ลายพระหัตถ์ฉบับแรกลงวันที่ 10 ตุลาคม ร.ศ. 115 (พ.ศ. 2439) ฉบับสุดท้ายลงวันที่ 12 ตุลาคม ร.ศ. 128 (พ.ศ. 2452) รวมทั้งสิ้น 83 ฉบับ โดยผู้วิจัยเลือกใช้ฉบับพิมพ์เผยแพร่ในงานพระเมรุสมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต เมื่อ พ.ศ. 2493 จัดพิมพ์โดยโรงพิมพ์ไทยเชม เนื่องจากเป็นการพิมพ์รวมเล่มครั้งแรก

³ การอ้างอิงในเนื้อหาทั้งหมดของบทความนี้คงการสะกดตามต้นฉบับ และข้อความที่เน้นตัวหนาเป็นความตั้งใจของผู้วิจัย

ผู้วิจัยเห็นว่า ลายพระหัตถ์ชุดนี้เป็นวรรณคดีพระราชหัตถเลขารูปแบบไม่เป็นทางการตามการจัดประเภทของพิสิทธ์ กอบบุญ (2542, น. 8) กล่าวคือ มีเนื้อหาเกี่ยวกับเรื่องส่วนพระองค์ซึ่งประทานแก่บุคคลหรือคณะบุคคล ทำให้เนื้อหาและการใช้คำใช้ภาษามีความเฉพาะเจาะจง ตรงไปตรงมา และมีความเป็นกันเองในระดับหนึ่ง ทั้งนี้เป็นเพราะความสัมพันธ์อันใกล้ชิดของผู้ทรงพระนิพนธ์กับพระราชโอรส โดยเฉพาะอย่างยิ่งเป็นพระราชโอรสเพียงพระองค์เดียวด้วย ทำให้พระนิพนธ์ชุดนี้มีความโดดเด่นด้านเนื้อหา การแสดงอารมณ์ความรู้สึก และการแสดงความคิดเห็นอย่างชัดเจน

เนื้อหาทั่วไปของลายพระหัตถ์ชุดนี้อาจจำแนกได้เป็น 2 ประเด็นหลัก ได้แก่ ประเด็นแรกคือ การติดตามข่าวสารและทุกข์สุขของพระราชโอรสซึ่งเสด็จไปทรงศึกษาต่อในต่างประเทศ ไม่ว่าจะเป็นการเลือกสถาบันที่จะทรงศึกษาต่อ ผลการเรียน พระจริยวัตรของพระราชโอรส ฯลฯ ส่วนอีกประเด็นคือ เนื้อหาที่ผู้ทรงพระนิพนธ์ทรงแสดงความห่วงใยและทรงเล่าเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในราชสำนักประทานพระราชโอรส ทั้งนี้ผู้ทรงพระนิพนธ์ทรงส่งสอนประเด็นต่าง ๆ แทรกอยู่ในลายพระหัตถ์เกือบทุกฉบับ ซึ่งอาจพิจารณาว่าเป็นลักษณะเด่นด้านเนื้อหาของพระนิพนธ์ชุดนี้ได้

ลายพระหัตถ์ทุกฉบับขึ้นต้นด้วยวันเดือนปีที่ทรงพระนิพนธ์ ตามด้วยข้อความว่า “ถึงลูก” และลงท้ายลายพระหัตถ์ด้วยพระนาม “สุขุมาลมารศรี” หรือ “ส.ม.” ขณะที่คำสอนของผู้ทรงพระนิพนธ์จะปรากฏอยู่ในส่วนที่แตกต่างกันไปในแต่ละฉบับ รวมถึงมีเนื้อหามาก-น้อยตามประเด็นที่ทรงพระนิพนธ์ถึงในลายพระหัตถ์ฉบับนั้น ๆ ด้วย ดังที่จะได้จัดประเภทคำสอนและวิเคราะห์ลักษณะเด่นด้านเนื้อหาในหัวข้อถัดไป

คำสอนที่ปรากฏในลายพระหัตถ์: ความสัมพันธ์กับสถานภาพและบทบาทของ ผู้ทรงพระนิพนธ์และพระราชโอรส

ในหัวข้อนี้จะวิเคราะห์คำสอนที่ปรากฏในลายพระหัตถ์ชุดนี้ โดยจัดประเภทและแสดงให้เห็นความเชื่อมโยงของคำสอนกับสถานภาพและบทบาทของผู้ทรงพระนิพนธ์และพระราชโอรสผู้ทรงรับลายพระหัตถ์ชุดนี้ คำสอนที่ปรากฏจำแนกได้เป็น 4 ด้าน ได้แก่ ด้านการศึกษา ด้านการปฏิบัติตน ด้านคุณธรรมและจริยธรรม และด้านการใช้ภาษาไทย

1. ด้านการศึกษา

เนื่องจากลายพระหัตถ์ชุดนี้ผู้ทรงพระนิพนธ์ทรงมีถึงพระราชโอรสระหว่างที่เสด็จไปทรงศึกษาต่อต่างประเทศ ทำให้เนื้อหาคำสอนส่วนมากเกี่ยวข้องกับการศึกษาของพระราชโอรส ผู้วิจัยจำแนกคำสอนด้านการศึกษาออกเป็น 2 ประเด็นหลัก ได้แก่ การให้ความสำคัญกับการศึกษาเป็นลำดับแรก และการตั้งใจศึกษาเพื่อประโยชน์ของบ้านเมือง

1.1 การให้ความสำคัญกับการศึกษาเป็นลำดับแรก

ผู้ทรงพระนิพนธ์ทรงเน้นย้ำในลายพระหัตถ์หลายฉบับว่า ขณะที่พระราชโอรสเสด็จไปประทับที่ต่างประเทศ พระองค์ต้องทรงให้ความสำคัญกับการศึกษาเป็นลำดับแรก เนื่องจากบริบทสังคมและการเมืองไทยในขณะนั้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งการรุกรานของลัทธิจักรวรรดินิยม ทำให้ชนชั้นนำสยามต้องพยายามปรับตัวและแสวงหาความรู้เพื่อให้เท่าทันความคิดความอ่านของชาติตะวันตก พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงมีพระบรมราโชบายให้พระราชโอรสทุกพระองค์เสด็จไปทรงศึกษาที่ต่างประเทศ พระราชโอรสชั้นสมเด็จเจ้าฟ้าซึ่งประสูติแต่พระภรรยาเจ้าทรงได้รับ

มอบหมายให้ศึกษาวิชาการทหารเป็นหลัก⁴ เพื่อกลับมาพัฒนากิจการทหารของสยามให้ทันสมัยทัดเทียมอารยประเทศ ผู้ทรงพระนิพนธ์ซึ่งเป็นทั้งพระชนนี พระภรรยาเจ้า และชนชั้นนำสยาม ก็ทรงตระหนักถึงความสำคัญของการศึกษาวิชาการทหาร จึงทรงมีบทบาทสำคัญในการสนับสนุนให้พระราชโอรสตั้งพระทัยศึกษาเล่าเรียนจนกระทั่งทรงสำเร็จการศึกษาวชิการทหารชั้นสูงจากประเทศเยอรมนี

ผู้ทรงพระนิพนธ์ทรงเตือนสติพระราชโอรสอยู่เป็นนิตย์ว่า ต้องทรงตระหนักถึงความสำคัญของการศึกษาที่มีต่อพระองค์เองและพระชนนี เพราะฉะนั้นจะต้องตั้งพระทัยศึกษาหาความรู้อย่างเต็มกำลังความสามารถ โดยให้ความสำคัญกับการศึกษาเป็นลำดับแรก ดังลายพระหัตถ์ลงวันที่ 10 ตุลาคม ร.ศ. 115 (พ.ศ. 2439) ความว่า

[...] ประการหนึ่งความเล่าเรียนทั้งปวงเป็นของยากที่จะทำ
ถ้าเรียนแล้วลืมเสีย ๆ อย่างนี้กว่าจะได้กลับมาหาแม่ ๆ จะมีแก่ตายเสีย
เปล่าฤ เพราะฉะนั้นจึงขอพูดซ้ำอีกว่า อย่าหลงเพลิดเพลินในการสนุก
นัก ถ้าความเล็ก ๆ น้อย ๆ ต้องลืมเสียเพราะมัวเมาในความเล่าเรียน
แล้วก็พอจะยังชั่ว เพราะได้ข้างหนึ่งเสียข้างหนึ่ง แต่ถ้าต้องเป็นไป
เพราะหลงเล่นแล้วจะน่าเสียใจเป็นอย่างยิ่ง เพราะเสียประโยชน์ทั้ง
2 ฝ่าย

(สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้า สุขุมมาลมารศรี พระอัครราชเทวี, 2493, น. 100)

⁴ ดังลายพระหัตถ์ลงวันที่ 27 เมษายน ร.ศ. 117 (พ.ศ. 2441) ความว่า “ทรงพระราชดำริห์เห็นว่า บรรดาพระเจ้าลูกเธอในชั้นเจ้าฟ้านั้นควรจะให้เรียนทหารทั้งหมด เว้นไว้แต่ขัดด้วยรูปแลไม่มีกำลังพอเท่านั้น” (สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้า สุขุมมาลมารศรี พระอัครราชเทวี, 2493, น. 145)

ข้อความข้างต้นแสดงให้เห็นว่า แม้การศึกษาจะเป็นของยาก แต่ผลสัมฤทธิ์ของการศึกษามีความสำคัญอย่างยิ่งทั้งต่อผู้ตั้งใจศึกษาเล่าเรียนเองและต่อพระชนนีผู้เฝ้ารอให้พระราชโอรสทรงสำเร็จการศึกษา ผู้ทรงพระนิพนธ์ทรงเน้นย้ำให้พระราชโอรสตระหนักถึงความสำคัญของการศึกษา ไม่หลงเพลิดเพลินไปใน “การสนุก” เพราะจะทำให้เสียประโยชน์ต่อพระองค์เองและพระชนนีทั้งสองฝ่าย นอกจากนี้ในลายพระหัตถ์ลงวันที่ 9 พฤศจิกายน ร.ศ. 115 (พ.ศ. 2439) ก็ยังทรงเน้นย้ำอีกว่า การเล่นเกมจะส่งผลเสียต่อการศึกษาเล่าเรียน ดังความว่า “อย่าเห็นแก่การเล่นสนุกซึ่งสำหรับแต่จะทำให้เปลืองเวลาของการเล่าเรียน” (สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้า สุขุมมาลมารศรี พระอัครราชเทวี, 2493, น. 104) พระราชโอรสควรที่จะตั้งพระทัยศึกษาหาความรู้ ลายพระหัตถ์ข้างต้นเน้นย้ำชัดเจนว่า การศึกษามีความสำคัญมากกว่าสิ่งอื่นใด

ผู้ทรงพระนิพนธ์ยังทรงเน้นย้ำกับพระราชโอรสอีกว่า แม้จะมีการรายงานความประพฤติของพระราชโอรสมายังกรุงเทพฯ พระองค์ก็จะไม่ทรงแจ้งให้พระราชโอรสทราบทั้งหมด เพราะอาจเป็นการรบกวนพระทัยและส่งผลต่อการศึกษาได้ ดังลายพระหัตถ์ลงวันที่ 8 กันยายน ร.ศ. 116 (พ.ศ. 2440) ความว่า

[...] การที่ถูกสั่งมาว่าถ้าแม่ได้ยินความติฉินความชั่วของลูก ให้แม่บอกลูกให้เสมอ ๆ นั้น ข้อนี้นี้แม่จะรับตามคำลูกสั่งทั้งหมดก็ไม่ได้ เพราะถ้าไม่เป็นความสำคัญที่จะต้องมีปัญหากันไปแล้ว แม่ก็ไม่อยากจะบอกลูกให้เป็นที่รำคาญใจเสียเวลาของการเล่าเรียน [...]

(สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้า สุขุมมาลมารศรี พระอัครราชเทวี, 2493, น. 122)

เหตุผลที่ผู้ทรงพระนิพนธ์ทรงปฏิเสธคำขอของพระราชโอรสข้างต้น เน้นย้ำชัดเจนว่า พระองค์มีพระประสงค์ให้พระราชโอรสตั้งพระทัยศึกษาเล่าเรียน ไม่ต้อง

สนพระทัยผลการรายงานความประพฤติ เพราะการให้ความสนใจเรื่องราวเหล่านั้นย่อมไม่เป็นผลดีต่อการศึกษาอันจะเป็นประโยชน์ต่อพระองค์เองและพระชนนีในอนาคต

นอกจากนี้ ผู้ทรงพระนิพนธ์ยังทรงแสดงพระทัศนะว่า บุคคลที่มีอายุอยู่ในวัยเล่าเรียนจำต้องให้ความสำคัญกับการศึกษาเป็นลำดับแรก เพื่อประโยชน์ของตนเองในภายหน้า ดังลายพระหัตถ์ลงวันที่ 8 กันยายน พ.ศ. 116 ความว่า “แต่ในเวลานี้เราเป็นผู้มีอายุน้อยตั้งอยู่ในความเล่าเรียน จำเป็นต้องบำรุงความอุตสาหะไว้ให้มั่นอยู่ในใจ เล่าเรียนไปกว่าจะสำเร็จวิชาซึ่งเราจะประสงค์นั้น” (สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้า สุขุมมาลมารศรี พระอัครราชเทวี, 2493, น. 123) ประกอบกับพระราชโอรสทรงเป็นสมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ ต่างกรมฝ่ายหน้า ซึ่งประสูติแต่ผู้ทรงพระนิพนธ์ซึ่งเป็นพระภรรยาเจ้า ยังต้องทรงตระหนักถึงความสำคัญของการศึกษาให้มาก เพราะการศึกษาย่อมผูกพันกับความมั่นคงและบทบาททางการเมืองของพระชนนีและพระองค์ในอนาคต

1.2 การตั้งใจศึกษาเพื่อประโยชน์ของบ้านเมือง

หลังจากทรงสำเร็จการศึกษาชั้นต้นที่โรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบและโรงเรียนราชกุมาร พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ กรมพระนครสวรรค์วรพินิตเสด็จไปประทับ ณ ประเทศอังกฤษ ก่อนที่จะเสด็จไปประเทศเยอรมนีเพื่อทรงศึกษาวิชาชั้นสูง โดยทรงได้รับมอบหมายให้ศึกษาวิชาการทหาร (ทิพวัน บุญวิระ, 2542, น. 1-4) เมื่อเสด็จนิวัต จะได้ทรงร่วมจัดระเบียบและพัฒนากองทัพร่วมกับกรมหลวงนครไชยศรีสุรเดช พระราชโอรสรุ่นแรกที่เสด็จไปทรงศึกษาที่ต่างประเทศ ลายพระหัตถ์ชุดนี้จึงมีเนื้อหาสำคัญคือ การสั่งสอนพระราชโอรสให้ตั้งพระทัยศึกษาเล่าเรียนวิชาการทหารเพื่อประโยชน์ของบ้านเมืองในอนาคต ดังที่ปรากฏในลายพระหัตถ์ลงวันที่ 27 เมษายน ร.ศ. 117 (พ.ศ. 2441) ความว่า

[...] ซึ่งจะให้เรียนทหารก่อน เพราะการทหารในเมืองเราว่าได้ว่าไม่มีเลย จะกลับมาเรียนในบางกอกไม่ได้ ธรรมดาเจ้านายผู้ซึ่งมีบรรดาศักดิ์และจะเป็นใหญ่เป็นโตต่อไปในภายหน้าจำเป็นต้องรู้การทหารไว้ เพื่อจะได้คิดจัดการให้มีทหารขึ้น จะได้พอที่จะพูดจาให้เข้าใจกันได้ และจะได้เป็นตัวอย่างให้ผู้ซึ่งเป็นทหารมีใจไม่ย่อท้อต่อการทหาร เพราะเป็นหน้าที่ของคนแล้ว ๆ จะเป็น [...]

[...] เพราะเหตุการณ์ที่จำเป็นจะต้องไปอยู่ในประเทศซึ่งเราต้องการรู้การของประเทศนั้น แลเพื่อให้ได้เข้าในสมาคมที่สูงจึงต้องเป็นทหาร [...] การที่เรียนทหารไว้ในชั้นต้นเช่นเจ้าฝรั่งทั้งปวงก็ดียิ่ง แต่ไม่ควรที่จะล้มเลิกศึกษาทางพลเรือน ถึงจะไม่ให้ปะปนกันในเวลานี้ก็ควรให้เรียนต่อไปในภายหน้า

(สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้า สุขุมมาลมารศรี พระอัครราชเทวี, 2493, น. 144-145)

ลายพระหัตถ์ข้างต้นแสดงให้เห็นว่า การศึกษาวิชาการทหารเป็นสิ่งจำเป็นของชนชั้นน่ายามโดยเฉพาะเจ้านายฝ่ายหน้า เนื่องจากการฝึกฝนเป็นทหารจะทำให้เข้าใจลักษณะนิสัยอย่างทหารและจัดระเบียบกองทัพได้เพราะ “พูดภาษาเดียวกัน” อีกทั้งการศึกษาวิชาการทหารยังทำให้เจ้านายพระองค์นั้นทรงเป็นตัวอย่างของผู้มีจิตใจเข้มแข็งไม่ย่อท้อ อันจะส่งผลดีต่อการควบคุมข้าราชการบริพารควบคู่กับไปวิชาพลเรือน ที่สำคัญวิชาการทหารเป็นองค์ความรู้ที่ได้รับการยกย่องและเป็นที่ยึดชูของชนชั้นน่ายามตะวันตก การที่สมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ กรมพระนครสวรรค์วรพินิตทรงได้รับมอบหมายให้ศึกษาวิชาการทหารจึงทำให้พระองค์ทรงมีบทบาทสำคัญอย่างยิ่งต่อบ้านเมืองในอนาคต

นอกจากนี้ การให้ความสำคัญกับวิชาการทหารยังสัมพันธ์กับการเมืองไทยในขณะนั้นด้วย กล่าวคือ การจัดระเบียบและพัฒนาองค์ความรู้ทางการทหารมีผลต่อ

ความมั่นคงของชาติบ้านเมืองซึ่งต้องเผชิญกับการรุกรานของชาติตะวันตก ทั้งยังแสดงให้เห็นว่าชนชั้นนำสยามมีความรู้เท่าทันนานาประเทศด้วย ด้วยเหตุนี้ ผู้ทรงพระนิพนธ์ทั้งในฐานะพระชนนีและพระบรมวงศานุวงศ์จึงทรงสนับสนุนให้พระราชโอรสเสด็จเข้าศึกษาในสถาบันการทหารชั้นสูงของเยอรมนี เพื่อประโยชน์ต่อพระราชโอรสและประเทศชาติในอนาคต ดังลายพระหัตถ์ถึงวันที่ 12 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 118 (พ.ศ. 2442) ความว่า

[...] การที่จะเรียนในชั้นอาแคเดมีออฟวอร์นี้ เห็นเป็นการจำเป็นที่จะต้องเรียนอย่างยิ่ง คือเมื่อจะคิดถึงประโยชน์สำหรับบ้านเมือง ในเมืองเราก็กังไม่มีผู้ใดที่ได้เรียนรู้ถึงขั้นนั้นแต่สักคนหนึ่ง คิดดูในหมู่เจ้านายที่อาญ์ร่นราวคราวเดียวกันก็มีแต่พูนหม่อมเล็กองค์เดียวที่จะได้เรียนถึง นอกจากนั้นก็ยังไม่เห็นว่าองค์ใดจะได้เรียน ก็ถ้าหากว่าเมืองเราจะต้องจัดขึ้นให้ตั้งประเทศทั้งปวง ก็จะได้ช่วยกันเป็น 2 แรงแขึ้น [...] ถ้าจะว่าข้างประโยชน์ที่จะได้รับ กล่าวคือ ลากยศชื่อเสียง ถ้าได้ความรู้เป็นทุนไว้มาก ลากแลยศก็ต้องตามมากเป็นธรรมดา ถ้าจะว่าอีกอย่างหนึ่ง ซึ่งถ้าหากจะคิดเห็นไปว่า หมายจะแข่งขันฤจะอิจฉาพูนหม่อมเล็กก็ได้ แต่เป็นความจริงแม้ไม่ได้นี้ก็อิจฉารศยาอันใด มุ่งแต่ประโยชน์ที่จะได้แก่บ้านเมืองแลกับตัวลูกเท่านั้น [...]

(สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้า สุขุมมาลมารศรี พระอัครราชเทวี, 2493, น. 167)

ตัวอย่างข้างต้นเน้นย้ำว่า ผู้ทรงพระนิพนธ์ทรงสนับสนุนให้พระราชโอรสทรงศึกษาใน “ชั้นอาแคเดมีออฟวอร์” เพราะวิชาการทหารชั้นสูงนี้จะก่อให้เกิดประโยชน์อย่างยิ่งต่อพระองค์เอง คือจะเป็นทุนทางความรู้ให้พระองค์ทรงเจริญก้าวหน้าในหน้าที่

ราชการและมีอำนาจทางการเมือง นอกจากนี้ ยังเป็นประโยชน์อย่างใหญ่หลวงต่อชาติบ้านเมืองซึ่งต้องเผชิญกับการรุกรานทางการเมืองด้วย

อย่างไรก็ตาม ผู้ทรงพระนิพนธ์ทรงให้ความสำคัญกับวิชาพลเรือนไม่ด้อยไปกว่าวิชาการทหาร เพราะความเชี่ยวชาญในวิชาพลเรือนของตะวันตกเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้ชาติบ้านเมืองพัฒนาต่อไปได้จนทัดเทียมเจ้าขององค์ความรู้ อีกทั้งทรงตระหนักว่า วิชาพลเรือนเป็นวิชาที่เรียนยากแต่มีความสำคัญ แม้พระราชโอรสจะทรงศึกษาวิชาการทหารอย่างหนัก ก็ต้องทรงแบ่งเวลามาศึกษาวิชาพลเรือนควบคู่ไปด้วยตามกำลังพระสติปัญญาของพระองค์ ดังลายพระหัตถ์ลงวันที่ 27 เมษายน ร.ศ. 117 (พ.ศ. 2441) ความว่า

[...] การศึกษาเล่าเรียนในทางราชการแลในส่วนวิชาการ ไม่เป็นการง่าย ไม่เป็นของที่ง่ายพิงหยิบเอาได้ในวันในพริ้งเมื่อได้รู้ตัวเสียแต่ต้นมือฉะนี้แล้ว จะได้ค่อยเล่าเรียนไปในเวลาที่ว่างการเรียนทหารแลศึกษาไปตามกำลังปัญญาที่จะเป็นไปได้ ขอให้ลูกตรึตรองในการเล่าเรียนแลประพฤติตัวให้ต้องตามความหวังพระราชหฤทัยของพูนหม่อมทุกอย่างทุกประการ [...]

(สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้า สุขุมมาลมารศรี พระอัครราชเทวี, 2493, น. 146)

ลายพระหัตถ์ข้างต้นแสดงให้เห็นว่า ผู้ทรงพระนิพนธ์ทรงสอนให้พระราชโอรสตระหนักถึงความสำคัญของวิชาพลเรือนเทียบเท่ากับวิชาการทหาร โดยให้ทรงจัดการเวลาเรียนให้เหมาะสมเพื่อพัฒนาความรู้ทั้งสองฝ่ายให้มีประสิทธิภาพสูงสุด ความรู้ดังกล่าวจะเป็นประโยชน์ต่อทั้งพระองค์เองและชาติบ้านเมือง นอกจากนี้ ผู้ทรงพระนิพนธ์ยังทรงสอนให้พระราชโอรสระลึกถึงพระเดชพระคุณของพระชนกอยู่ตลอดเวลา การตั้งพระทัยศึกษาวิชาความรู้ในต่างประเทศตามพระราชประสงค์จึงเป็น หลักฐานที่

แสดงถึงความจงรักภักดีในฐานะข้าพสุทธองธุลีพระบาท และแสดงถึงความกตัญญูในฐานะพระราชโอรสด้วย

ผู้ทรงพระนิพนธ์ยังทรงย้ำเตือนให้พระราชโอรสตระหนักถึงผลดีของการตั้งพระทัยศึกษาเล่าเรียนอย่างต่อเนื่องด้วย โดยเฉพาะประโยชน์ต่อบ้านเมือง แสดงให้เห็นว่าการศึกษาเป็นสำคัญอย่างยิ่งต่อพระชนม์ชีพของผู้ทรงพระนิพนธ์และพระราชโอรสในหลายระดับ ดังลายพระหัตถ์ลงวันที่ 17 ตุลาคม ร.ศ. 117 (พ.ศ. 2441) ความว่า “การที่อุสาหคิดถึงสิ่งซึ่งจะเป็นสาธารณประโยชน์เพื่อความจำเริญแห่งบ้านเมืองดังนี้เป็นที่พอใจของแม่เป็นอย่างยิ่ง แต่ต้องคิดโดยรอบคอบ อย่าคิดเห็นแต่ทางที่จะได้แลด่วนได้ฝ่ายเดียวเช่นนั้นเท่านั้น” (สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้า สุขุมมาลมารศรี พระอัครราชเทวี, 2493, น. 154)

โดยสรุป คำสอนด้านการศึกษาดังกล่าวสัมพันธ์กับสถานภาพและบทบาทอันหลากหลายของพระราชโอรส ได้แก่ (1) สถานภาพนักเรียนในขณะนั้น กล่าวคือ ทรงอยู่ในวัยศึกษาเล่าเรียน ต้องทรงเล็งเห็นถึงความสำคัญของการแสวงหาความรู้เป็นลำดับแรก เพราะบทบาทสำคัญของนักเรียนคือการตั้งใจศึกษาด้วยความขยันหมั่นเพียร (2) สถานภาพข้าราชการในอนาคตซึ่งสัมพันธ์กับความเป็นเจ้านายชั้นสูง กล่าวคือ เมื่อสำเร็จการศึกษา พระองค์ทรงมีบทบาทในการปฏิบัติราชการสนองพระเดชพระคุณ และทรงเป็นกำลังสำคัญในการพัฒนาประเทศชาติ ด้วยเหตุนี้การศึกษาจึงเป็นประโยชน์ต่อทั้งพระองค์เองและบ้านเมืองในอนาคต และ (3) สถานภาพลูกผู้เป็นความหวังของแม่ กล่าวคือ ทรงเป็นพระราชโอรสเพียงพระองค์เดียวของพระชนนี ความเจริญก้าวหน้าด้านต่าง ๆ โดยเฉพาะหน้าที่ทางราชการ จึงเป็นความภาคภูมิใจของพระชนนี ทั้งยังเป็นการรักษาสถานภาพพระภรรยาเจ้าของพระชนนีด้วยในทางหนึ่ง จากเหตุผลดังกล่าวข้างต้น จึงทำให้คำสอนด้านการศึกษามีเนื้อหาจำนวนมากที่สุดในลายพระหัตถ์ชุดนี้และได้รับการเน้นย้ำอย่างมีนัยสำคัญ

2. ด้านการปฏิบัติตน

ขณะที่สมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ กรมพระนครสวรรค์วรพินิตเสด็จไปทรงศึกษาต่อที่ต่างประเทศ พระองค์มีพระชนมายุเพียง 13 พรรษา ผู้ทรงพระนิพนธ์จึงทรงมีบทบาทสำคัญในการปลูกฝังพระจริยวัตรอันดีงามแก่พระราชโอรสผู้ยังทรงพระเยาว์ผ่านลายพระหัตถ์ชุดนี้ ผู้วิจัยจำแนกคำสอนด้านการปฏิบัติตนออกเป็น 4 ประเด็น ได้แก่ การไม่แตกสามัคคีในหมู่พี่น้อง การเคารพผู้อาวุโส การรักษาสัตย์ และการไม่โอ้อวดตน

2.1 การไม่แตกสามัคคีในหมู่พี่น้อง

ความสามัคคีเป็นประเด็นสำคัญที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเน้นย้ำมาตลอด โดยเฉพาะความสามัคคีในหมู่พระประยูรญาติ เนื่องจากพระองค์เสด็จขึ้นครองราชย์เมื่อยังทรงพระเยาว์ จึงทรงต้องอาศัยพระราชอนุชาในการรักษาพระราชอำนาจและพัฒนาชาติบ้านเมือง แนวคิดเรื่องความสามัคคีในหมู่พี่น้องยังคงสืบทอดมาจนถึงรุ่นพระราชโอรส-ธิดาในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวด้วย ผู้ทรงพระนิพนธ์ทรงเน้นย้ำความกลมเกลียวสมัครสมานในบรรดาสมเด็จพระเจ้าฟ้าฝ่ายหน้า โดยเฉพาะกับ “ทูนหม่อมโต” หรือสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิราวุธฯ สยามมกุฎราชกุมาร ผู้ทรงดำรงตำแหน่งรัชทายาท ดังที่ปรากฏในลายพระหัตถ์ถึงวันที่ 21 กันยายน ร.ศ. 116 (พ.ศ. 2440) ความว่า

เรื่องที่พระนายเสมอใจเขาสอนว่าให้รักใคร่ทูนหม่อมโตนั้น เพราะแม่สั่งเขาไปด้วย [...] ตัวของลูกก็ไม่ใช่เป็นเจ้านายอย่างสามัญ ความร้าวสงไสยมันอาจต้องเกิดขึ้นเพราะเป็นเจ้าฟ้าปัญญาดี แลมีญาติข้างแม่มาก เพราะฉะนั้นจึงเห็นว่าการที่จะแก้ความร้าวสงจะหมายเป็นใหญ่เป็นโตนั้น ก็มีอย่างเดียวที่จะต้องทำให้ทูนหม่อมโตท่านรักใคร่

ไว้วางพระทัยจริง ให้ปรากฏแก่ตาคนทั้งหลายมาก ๆ เท่านั้น เพราะถ้า
พระองค์ท่านเองโปรดปรานสนิทสนมอยู่แล้ว คนทั้งหลายก็คงไม่มีช่อง
ที่จะเข้ายุ่งได้ตัวเอง

(สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้า สุขุมมาลมารศรี พระอัครราชเทวี, 2493, น. 125)

การรักษาความสัมพันธ์อันดีกับ “ขุนหม่อมโต” ไม่เพียงสอดคล้องกับแนวคิด
เรื่องความสามัคคีดังกล่าวข้างต้น แต่ยังมีผลต่อพระชนม์ชีพของพระราชโอรสในอนาคต
ด้วย กล่าวคือ ความสนิทสนมของทั้งสองพระองค์ย่อมทำให้เกิดความรักใคร่กลมเกลียว
ไม่เกิดความระแวงสงสัยว่าพระองค์จะเป็นปฏิปักษ์ต่อพระเชษฐาเนื่องจากมีพระสกุลยศ
สูงเช่นกัน แต่อันที่จริงอาจุโสเท่านั้น เมื่อเสด็จขึ้นครองราชย์เป็นพระบาทสมเด็จพระ
มงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต
ดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงทหารเรือ (พ.ศ. 2453-2463) และเสนาธิการทหารบก
(พ.ศ. 2463-2469) ทรงกุมอำนาจทางการเมืองตลอดรัชสมัย ด้วยทรงเป็นที่ไว้วาง
พระราชหฤทัยของพระเชษฐา รวมทั้งยังเป็นการลบคำครหาเกี่ยวกับ “ญาติข้างแม่” คือ
ตระกูลขุนนา⁵ ซึ่ง “เป็นที่รังเกียจของเจ้านายเป็นอันมาก เพราะผู้ใหญ่บางคนทำ
ยุ่งเหยิงไว้ ความชั่วจึงเลยมาแปดเปื้อนแก่พวกลูกหลานต่อมา”⁶ (สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้า
สุขุมมาลมารศรี พระอัครราชเทวี, 2493, น. 125)

⁵ สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้า สุขุมมาลมารศรี พระอัครราชเทวี ประสูติแต่เจ้าคุณ
จอมมารดาสำลี พระสนมเอกในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว บิดาของสมเด็จพระ
เจ้าพระยาบรมมหาพิไชยญาติ (ทัต บุนนาค)

⁶ เหตุการณ์ที่สนับสนุนพระนิพนธ์ตอนนี้คือ การประชุมพระบรมวงศานุวงศ์และขุนนาง
เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคต เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค)
สนับสนุนให้กรมหมื่นบวรวิไชยชาญ พระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็น

ประเด็นเรื่องความสามัคคียังสะท้อนว่า ผู้ทรงพระนิพนธ์และสมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต ต่างก็ทรงเป็นผู้มีบทบาทสูงในราชสำนักสยาม หากเกิดความแตกแยกขึ้นในหมู่พี่น้องก็อาจส่งผลเสียต่อผู้ทรงพระนิพนธ์ซึ่งเป็นพระภรรยาเจ้าต่อพระราชโอรสผู้ทรงเป็นเจ้านายฝ่ายหน้าซึ่งมีบทบาทสำคัญทางการเมือง รวมถึงต่อชาติบ้านเมืองด้วย คำสอนเรื่องการไม่แตกสามัคคีในหมู่พี่น้องจึงปรากฏอยู่เป็นระยะในลายพระหัตถ์ชุดนี้เพื่อย้ำเตือนพระราชโอรส

2.2 การเคารพผู้อาวุโส

การนับถืออาวุโสไม่เพียงเป็นค่านิยมที่มีรากฐานมั่นคงในสังคมไทย แต่ยังมีนัยสำคัญต่อบรรดาเจ้านายด้วย เนื่องจากลำดับอาวุโสมีผลต่อการขึ้นครองราชย์ ดังนั้นการเคารพผู้อาวุโสจึงเป็นคำสอนด้านการปฏิบัติตนที่ได้รับการเน้นย้ำมากในลายพระหัตถ์ชุดนี้ ดังที่ปรากฏในลายพระหัตถ์ลงวันที่ 18 สิงหาคม ร.ศ. 116 (พ.ศ. 2440) ความว่า

[...] แม้มีความยินดีขอบพระเดชพระคุณ [กรมพระสมมตอมรพันธ์ – ผู้วิชัย] เป็นอย่างยิ่ง แลถ้าทอดพระเนตรเห็นเองฤทรงทราบว่าลูกประพดิสั่งใดซึ่งไม่เป็นการสมควรแล้ว ขอให้โปรดรับสั่งว่าอย่าให้ทรงเกรงใจแลทรงรังเกียจอย่างใดเลย แลแม่หวังใจว่าท่านคงจะทรงพระเมตตาโปรดประทานโอวาทแก่ลูกด้วย

(สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้า สุขุมมาลมารศรี พระอัครราชเทวี, 2493, น. 120)

กรมพระราชวังบวรสถานมงคล (วังหน้า) ทั้งที่แต่เดิมพระมหากษัตริย์จะทรงสถาปนาพระบรมวงศ์ชั้นผู้ใหญ่ดำรงตำแหน่งดังกล่าว (พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์, 2534) เหตุการณ์นี้แสดงให้เห็นบทบาททางการเมืองของขุนนางสกุลขุนนางอย่างชัดเจน และยังส่งผลต่อความขัดแย้งระหว่างวังหลวงกับวังหน้าในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวด้วย

การเคารพผู้อาวุโสในข้อความข้างต้นไม่เพียงเป็นการแสดงความสุภาพเรียบร้อยเท่านั้น แต่หมายถึงการปฏิบัติตามคำสอนของผู้อาวุโสด้วย กรมพระสมมติอมรพันธ์ เป็นพระราชอนุชาในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงมีศักดิ์เป็นพระปิตุลาของสมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต ผู้ทรงพระนิพนธ์ทรงไว้วางพระทัยให้เจ้านายพระองค์นี้ประทานพระโอวาทแก่พระราชโอรสในระหว่างที่ประทับอยู่ต่างประเทศ การพราจากจากพระชนนีตั้งแต่ยังทรงพระเยาว์อาจทำให้พระจริยวัตรอันงดงามของพระราชโอรสเสื่อมเสียได้ คำสอนเกี่ยวกับการเคารพผู้อาวุโสจึงมีบทบาทมากในการปลูกฝังการประพฤติปฏิบัติตนของพระราชโอรสให้ทรงเติบโตมาอย่างมีคุณภาพในฐานะเจ้านายฝ่ายหน้าและตรงตามค่านิยมในสังคมไทย

นอกจากนี้ คำสอนเกี่ยวกับการเคารพผู้อาวุโสยังปรากฏในอีกลักษณะหนึ่งด้วย กล่าวคือ การแสดงความรักและห่วงใยผู้อาวุโสเมื่อต้องเผชิญความทุกข์ เช่น เมื่อสมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ กรมขุนศรีธรรมราชธำรงฤทธิ์ พระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งประสูติแต่สมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนา พระบรมราชเทวี สิ้นพระชนม์ ผู้ทรงพระนิพนธ์ทรงกำชับให้พระราชโอรสทรงพระอักษรมาราบทูลถามข่าวคราวและแสดงความเสียพระทัยต่อสมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนา พระบรมราชเทวีด้วย ดังที่ปรากฏในลายพระหัตถ์ลงวันที่ 26 มิถุนายน ร.ศ. 118 (พ.ศ. 2442) ความว่า

ขอให้ลูกรีบเขียนหนังสือทูลถามข่าวสมเด็จพระมาลักฉบับ 1
ให้จงได้ เพราะเมื่อครั้งทูลหม่อมหญิงอุบลรัตนราชกัญญาฯ ได้มีมาทีหนึ่งแล้ว แม้ใน
เวลานี้จะถือตัวเป็นเด็กอยู่ก็ไม่ใช่เด็กแล้ว ถ้าไม่มีวีแววอะไรมาบ้างเลย
ก็จะเป็นที่ติเตียนได้ หนังสือที่จะทูลมานั้น เบื้องต้นก็เป็นแสดงความ

เศร้าโศกเสียใจ ต่อไปก็เป็นสุนทรภะได้รับสอยแทนฤๅไร ๆ
ตามแต่จะพูดให้เพราะ ๆ สักเล็กน้อยก็พอ [...]

(สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้า สุขุมมาลมารศรี พระอัครราชเทวี, 2493, น. 159-160)

ลายพระหัตถ์ข้างต้นแสดงให้เห็นว่า ผู้น้อยควรประพฤติปฏิบัติตนเช่นไรเมื่อ
ผู้อาวุโสต้องเผชิญกับเหตุการณ์ยากลำบาก แม้พระราชโอรสยังทรงพระเยาว์อยู่ ก็ต้อง
ทรงแสดงให้เห็นความอ่อนน้อมและความเป็นห่วงเป็นใยผู้อาวุโสเพื่อไม่ให้เป็นที่ติเตียน
ในอนาคต ยิ่งไปกว่านั้น การกล่าวถึงสุนทรภะยังแสดงให้เห็นการเกื้อกูลกันของบรรดา
เจ้านายด้วย

ผู้ทรงพระนิพนธ์ทรงสั่งสอนเรื่องการเคารพผู้อาวุโสอยู่เป็นระยะเช่นเดียวกับ
คำสอนอื่น ๆ คำสอนดังกล่าวไม่เพียงเน้นย้ำสถานภาพของผู้ทรงพระนิพนธ์และพระราช
โอรส ซึ่งสัมพันธ์กับพระอิสริยยศและพระชนมายุเท่านั้น แต่ยังมิบทบาทในการ
หล่อหลอมตัวตนของพระราชโอรสให้ทรงเติบโตเป็นผู้ใหญ่ที่มีศีลธรรมและมีความ
อ่อนน้อมต่อผู้อาวุโสด้วย นอกจากนี้ คำสอนเรื่องการเคารพผู้อาวุโสยังสะท้อนให้เห็น
ค่านิยมของสังคมไทยที่สืบทอดต่อเนื่องมาจนถึงปัจจุบัน

2.3 การรักษาสัตย์

คำสอนด้านการปฏิบัติตนอีกประการหนึ่งคือการรักษาสัตย์ ผู้ทรงพระนิพนธ์
ทรงกล่าวถึงประเด็นนี้หลายครั้ง โดยมักจะเชื่อมโยงกับเหตุการณ์ที่ทรงสนทนากับ
พระราชโอรส เช่น เมื่อพระราชโอรสทรงสัญญาว่าจะถวายของขวัญแต่ “ทวนหม่อม
เอียดน้อย” หรือสมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ กรมขุนสุโขทัยธรรมราชา แต่เมื่อเวลาผ่านไปนานแล้ว
ยังมิได้ทรงปฏิบัติตามคำสัญญาดังกล่าว ผู้ทรงพระนิพนธ์จึงทรงตำหนิพระราชโอรสและ

ทรงเตือนให้รักษาสัตย์ ดังที่ปรากฏในลายพระหัตถ์ถึงวันที่ 10 ตุลาคม ร.ศ. 115 (พ.ศ. 2439) ความว่า

อนึ่ง แม่ขอเตือนลูกเรื่องหนึ่งซึ่งดูเหมือนลูกจะลืมเสียเพราะ
นานมาแล้ว คือเรื่องที่ถวายของเล่นทูนหม่อมเอี้ยคนน้อย แม่เข้าใจว่าลูก
ได้มีหนังสือทูลทูลถามมาว่าตั้งใจจะหาถวายใหม่ดังนั้นไม่ใช่ฤ ทำไมจึงได้
เลิกล้มละลายเสีย ไม่หาส่งมาถวายให้สมกับคำที่ได้ทูลทูลถามไว้ เรื่องของ
ทูลเกล้าฯ ถวายในวันเกิดของลูกอีกเรื่องหนึ่ง [...] ลูกก็ลืมเสียอีก [...]
นี่และทำให้แม่คิดเห็นไปว่าคำสั่งสอนอันแม่แลผู้อื่นที่เขามีเมตตา
ได้สอนไว้ ป่านนี้ลูกจะมีลืมเสียหมดแล้วฤ เพราะส่วนที่จะได้หน้าได้ตา
ได้เงินได้ทอง ลูกก็ยังลืมเสียเร็ว ๆ เช่นนี้ [...]

(สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้า สุขุมมาลมารศรี พระอัครราชเทวี, 2493, น. 100)

ข้อความข้างต้นแสดงให้เห็นว่า การรักษาสัตย์มีความสำคัญอย่างยิ่งต่อ
เกียรติยศและภาพลักษณ์ของผู้ให้คำมั่นสัญญา ยิ่งทรงเป็นเจ้านายฝ่ายหน้าซึ่งมีพระ
ฐานันดรศักดิ์สูง ยิ่งต้องทรงประพฤติพระองค์ให้สมกับที่ทรงสัญญาไว้ การหลงลืมแม้ว่า
จะตั้งใจหรือไม่ก็ตามอาจส่งผลเสียต่อพระองค์ได้ นอกจากนี้ การรักษาสัตย์ยังส่งผล
สืบเนื่องมาถึงการประพฤติปฏิบัติตนด้านอื่น ๆ ด้วย โดยเฉพาะการตระหนักในคำสั่งสอน
ของพระชนนี ดังที่ผู้ทรงพระนิพนธ์ทรงวิตกว่า พระราชโอรสจะทรงลืมคำสอนของ
พระองค์ไปเสียสิ้น เพราะเพียงเรื่องเล็กน้อยแต่ทำคุณประโยชน์ได้มากเช่นนี้ยังไม่ทรง
ปฏิบัติตาม

แม้จะเป็นประเด็นเล็กน้อย แต่การถวายของขวัญแต่สมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ กรมขุน
สุโขทัยธรรมราชายังคงถูกกล่าวถึงในลายพระหัตถ์ฉบับอื่นอีก ทรงย้ำเตือนให้พระราช

โอรสปฏิบัติตามคำมั่นสัญญา เพราะหากไม่รักษาสัจจะแล้ว ก็อาจเป็นที่ติเตียนของผู้อื่นได้ ดังที่ปรากฏในลายพระหัตถ์ลงวันที่ 19 ธันวาคม ร.ศ. 115 (พ.ศ. 2439) ความว่า “แม่เห็นว่าพ่อได้ทูลรับแก่ท่านไว้ว่าจะหาถวายใหม่ แล้วก็ไม่ได้มาถวายมาให้สมกับปากที่ทูลท่านไว้ ดูเป็นคนเหลวไหลพูดเล่นพล่อย ๆ เกรงว่าจะเป็นที่ติเตียนได้” (สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้า สุขุมมาลมารศรี พระอัครราชเทวี, 2493, น. 104) ลายพระหัตถ์ข้างต้นยังคงเน้นย้ำว่า พระราชโอรสต้องทรงรักษาสัจจะที่ทรงให้ไว้ ไม่เช่นนั้นพระองค์ก็ทรงประพฤติดนไม่ต่างจาก “คนเหลวไหลพูดเล่นพล่อย ๆ” อาจทำให้พระชนนีทรงถูกตำหนิจากบุคคลอื่น ทั้งยังส่งผลเสียต่ออนาคตได้ เนื่องจากจะเป็นที่ติเตียนของผู้อื่น ประกอบกับพระราชโอรสมีพระฐานันดรศักดิ์สูง พระองค์จึงยังเป็นที่จับจ้องของเจ้านายและข้าราชการบริพาร หากประพฤติพระองค์ไม่เหมาะสมแล้ว เมื่อมีพระชนมายุมากขึ้นและต้องเป็นผู้นำหรือมีอำนาจด้านต่าง ๆ ก็อาจจะไม่สามารถปกครองหรือทำให้ผู้อื่นยำเกรงได้ การรักษาสัจจะจึงเป็นคำสอนด้านการประพฤติดนที่มีความสำคัญไม่ด้อยไปกว่าคำสอนด้านอื่น ๆ

2.4 การไม่โอ้อวดตน

คำสอนด้านการปฏิบัติตนประการสุดท้ายที่ปรากฏในลายพระหัตถ์ชุดนี้คือการไม่โอ้อวดตน เช่น เมื่อพระราชโอรสทรงได้รับคำชื่นชมจากพระอาจารย์ชาวต่างประเทศ เนื่องจากทรงมีผลการเรียนดีและประพฤติพระองค์เรียบร้อย พระองค์ทรงเล่าเรื่องราวเหล่านี้ถวายพระชนกและพระชนนี แต่ผู้ทรงพระนิพนธ์กลับทรงตำหนิพระราชโอรสและทรงสั่งสอนให้พระองค์ไม่โอ้อวดความดีเด่นของตนเองต่อผู้อื่น เมื่อทรงประพฤติพระองค์เรียบร้อย ก็ควรจะให้ครูอาจารย์หรือพระอภิบาลในต่างประเทศชื่นชม มิใช่กล่าวถึงความดีงามให้ผู้อื่นทราบด้วยตนเอง ดังที่ปรากฏในลายพระหัตถ์ลงวันที่ 6 พฤษภาคม ร.ศ. 117 (พ.ศ. 2441) ความว่า

หนังสือถวายซึ่งเขียนมาวันเดียวกันนี้ แม้ไม่ชอบใจในข้อที่นำ ถ้อยคำของครูซึ่งแกยอตัวมาทูลนั้นเลย เพราะดูเหมือนยืมปากเขามา พูด เพื่อจะอวดตัวฤเหวเลิงในถ้อยคำนั้นจนยับยั้งไม่ได้ การอย่างนี้เป็นหน้าที่ของครูบาอาจารย์แลผู้อภิบาลทั้งปวงจะทูล ไม่เป็นการสำหรับ จะทูลเอง [...] เรื่องฟุ้งชานอวดตินี้ทูลหม่อมท่านไม่โปรดเลย เคยทรง ค่อนบางคนอยู่เสมอ ๆ เพราะฉนั้นแต่นี้ต่อไป อย่าให้พูดมาเช่นนั้นอีก ถ้าเป็นการที่ตัวทำไม่ได้ทำผิดนั้นและจึงรีบทูลเข้ามา อย่าทันทให้คนอื่น เขาฟ้องได้ก่อนแลเป็นดีละ [...]

(สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้า สุขุมมาลมารศรี พระอัครราชเทวี, 2493, น. 148)

ข้อความข้างต้นเน้นย้ำว่า การไม่โอ้อวดตนเป็นคำสอนที่สัมพันธ์กับสถานภาพ อันหลากหลายของพระราชโอรส ทั้งในฐานะที่ทรงเป็นนักเรียน ยังทรงพระเยาว์ และเป็น สมเด็จพระเจ้าฟ้าผู้มีพระภูษานันดรศักดิ์สูง การถ่อมพระองค์เป็นสิ่งสำคัญอย่างยิ่ง แม้จะทรงมี ผลการเรียนดีและประพฤดิพระองค์เรียบร้อย ก็ไม่ควรทูลรายงานความดีเด่นมาด้วย พระองค์เอง เพราะจะกลายเป็นการโอ้อวด “เหมือนยืมปากเขามาพูด” ไม่ต้องพระราช นิยมในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว นอกจากนี้ ยังทรงเน้นย้ำว่า หากทรง ทำผิดประการใด ก็ให้ทรงปฏิบัติในทางตรงกันข้าม คือรับกราบบังคมทูลรายงานมาที่ กรุงเทพา ไม่ให้ผู้อื่น “ฟ้องได้ก่อน” จะเป็นการดี

คำสอนด้านการปฏิบัติตนไม่เพียงเป็นการปลูกฝังและหล่อหลอมตัวตนของ พระราชโอรสเมื่อยังทรงพระเยาว์เท่านั้น แต่ยังเป็นพื้นฐานสำคัญที่ทำให้พระองค์ทรง เติบโตอย่างมีคุณภาพ ได้รับการยกย่องชื่นชมจากผู้อื่นเพราะมีพระจริยวัตรงดงาม ไม่สร้างความเสื่อมเสียแก่พระบรมราชวงศ์และพระชนนี อีกทั้งคำสอนด้านการปฏิบัติตน ยังสอดคล้องกับสถานภาพอันหลากหลายของพระราชโอรสด้วย ไม่ว่าจะเป็น (1)

สถานภาพเจ้านายฝ่ายหน้าผู้มีพระสกุลยศเป็นสมเด็จพระเจ้าฟ้า ย่อมมีบทบาทในการรักษา ภาพลักษณ์ของพระบรมราชวงศ์และชื่อเสียงของพระองค์เองตั้งแต่ยังทรงพระเยาว์ (2) สถานภาพผู้อ่อนอาวโส มีบทบาทในการเชื้อฟังคำสอนและการชี้แนะของผู้อาวุโส ซึ่งไม่เพียงแสดงว่าพระองค์ทรงมีความอ่อนน้อมถ่อมตนเท่านั้น แต่ยังสัมพันธ์กับค่านิยม ของสังคมไทยด้วย และ (3) สถานภาพของข้าราชการในอนาคต พระองค์จะทรงมี บทบาทสำคัญทางการเมือง หากทรงประพฤติพระองค์ไม่เหมาะสมแล้ว ก็อาจไม่มีผู้ให้ ความเคารพยำเกรง ทำให้พระองค์สูญเสียความน่าเชื่อถือไปได้โดยง่าย

3. ด้านคุณธรรมและจริยธรรม

ประเด็นด้านคุณธรรมและจริยธรรม โดยเฉพาะแง่มุมที่สอดคล้องกับพุทธ ศาสนา เป็นพื้นฐานสำคัญของการประพฤติปฏิบัติตนของคนในสังคมไทย ลายพระหัตถ์ ชุดนี้จึงปรากฏคำสอนด้านคุณธรรมและจริยธรรมอยู่จำนวนหนึ่ง โดยอาจจำแนกได้เป็น 2 ประการหลัก ได้แก่ การไม่ดื่มสุรา และการมีความกตัญญู

3.1 การไม่ดื่มสุรา

การไม่ดื่มสุราและเสพของมึนเมาเป็นเบญจศีลข้อ 5 คำสอนดังกล่าวไม่เพียง สอดคล้องกับหลักธรรมทางพุทธศาสนา แต่ยังมีนัยถึงการครองสติของบุคคลด้วย เพราะหากดื่มสุราจนมึนเมา จะทำให้ขาดสติ ตัดสินใจผิดพลาด ประพฤติผิดทำนอง คลองธรรม และส่งผลกระทบต่อความดีงามที่ปฏิบัติมาอย่างไม่ขาดตกบกพร่อง การไม่ ดื่มสุราจึงมีความสำคัญมากจนสมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต ต้องทรงให้ คำปฏิญาณกับพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและพระชนนี ดังที่ปรากฏใน ลายพระหัตถ์ลงวันที่ 5 ตุลาคม ร.ศ. 116 (พ.ศ. 2440) ความว่า

[...] เมื่อแม่ได้เห็นคำปฏิญาณ⁷ ของลูกตั้งนั้น ความปิติยินดีของแม่ไม่ได้ผิดไปจากคำที่ทูนหม่อมท่านทรงทำนวยไปแก่ลูกนั้นเลย เพราะคำปฏิญาณนั้นทำให้เป็นพยานความเชื่อมั่นในใจแม้ว่าลูกคงจะเป็นผู้บำรุงความสุขกายสบายจิตของแม่ตลอดชีวิตแม่ซึ่งจะเป็นไปอยู่ในโลกนี้ [...]

(สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้า สุขุมลมารศรี พระอัครราชเทวี, 2493, น. 125)

ข้อความในลายพระหัตถ์ข้างต้นไม่เพียงระบุไว้ว่า พระราชโอรสตั้งพระทัยที่จะเสวยสุราแต่พอประมาณและไม่เสวยวิสกี้ตลอดพระชนม์ชีพ แต่ยังแสดงให้เห็นว่า คำสอนเรื่องการไม่ดื่มสุราส่งผลสำคัญต่อการพัฒนาการของบุคคล เนื่องจากพระองค์ยังทรงพระเยาว์ หากทรงติดเครื่องดื่มมีนเมา ก็อาจทำให้ “เสียคน” ได้ อีกทั้งลายพระหัตถ์นี้ยังเน้นย้ำว่า พระราชโอรสมีความสำคัญอย่างยิ่งต่อพระชนม์ชีพของพระชนนี ผู้ทรงพระนิพนธ์ทรงหวังพึ่งพาพระราชโอรสพระองค์นี้ในยามที่มีพระชนมายุมากขึ้น พระจริยวัตรอันดีงาม และถูกต้องตามหลักพุทธศาสนาของพระราชโอรสจึงย่อมเป็นเครื่องแสดงพระเกียรติยศของพระชนนีและยืนยัน “ความสุขกายสบายจิต” ของพระองค์ในภายหน้าด้วย

แม้คำสอนข้อนี้จะเป็นประเด็นเล็กน้อยเมื่อเปรียบเทียบกับคำสอนที่ได้นำเสนอมาข้างต้น แต่กลับแสดงให้เห็นแง่มุมอันหลากหลายเกี่ยวกับพระชนม์ชีพของสมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต ทั้งการตั้งมั่นในคำปฏิญาณที่จะไม่ดื่มสุรามากเกินไป การหล่อหลอมตัวตนของพระราชโอรสผ่านการอบรมพระจริยวัตร การเป็นความหวังและ

⁷ คำปฏิญาณนั้นว่าจะไม่เสวยสุราเป็นอาจิม และจะไม่เสวยวิสกี้ ได้ทรงรักษาคำนี้ และมีได้เคยทรงลิ้มรสวิสกี้จนตลอดพระชนม์ (สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้า สุขุมลมารศรี พระอัครราชเทวี, 2493, น. 125)

ที่พึงพิงเดียวของพระชนนี รวมถึงการหยั่งรากลึกของหลักธรรมทางพุทธศาสนา
ในสังคมไทยด้วย

3.2 การมีความกตัญญู

ลายพระหัตถ์ชุดนี้ปรากฏคำสอนเรื่องความกตัญญูต่อบุคคลอยู่จำนวนหนึ่ง
ผู้ทรงพระนิพนธ์ทรงเน้นย้ำคุณธรรมประการนี้อยู่เป็นระยะ เช่น ทรงกล่าวเป็นนัยว่า
พระราชโอรสต้องแสดงความรักต่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวซึ่งเป็น
พระชนก ต่อพระองค์ซึ่งเป็นพระชนนี และต่อพระเกียรติยศชื่อเสียงของพระองค์เอง
ดังที่ปรากฏในลายพระหัตถ์ถึงวันที่ 8 กันยายน ร.ศ. 116 (พ.ศ. 2440) ความว่า

[...] แม่ก็ยังหวังใจอยู่ว่าลูกเป็นคนที่มีใจรักทูนหม่อม รักแม่
แลรักชื่อรักหน้ารักเกียรติยศของตัวอยู่มาก กับทั้งจะต้องนึกสงสารแม่
อยู่ว่า แม่ก็เห็นแต่หน้าลูกผู้เดียวที่จะเป็นที่หวังที่พึ่งแห่งความสุขของ
แม่ในเวลานี้แลต่อไปภายหน้า ไหนเลยจะประพาศพิชิตให้ขายฝ่าพระบาท
ทูนหม่อมให้เสียชื่อของตัวและตัดความหวังเป็นที่พึ่งของแม่เสียได้ [...]

(สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้า สุขุมมาลมารศรี พระอัครราชเทวี, 2493, น. 122)

การแสดงความรักต่อพระชนกและพระชนนีเป็นพื้นฐานสำคัญอันแสดงให้เห็น
ว่า พระราชโอรสทรงได้รับการสั่งสอนให้มีความกตัญญู ยิ่งไปกว่านั้น ผู้ทรงพระนิพนธ์
ยังทรงเน้นย้ำว่า พระราชโอรสทรงเป็น “ผู้เดียวที่จะเป็นที่หวังที่พึ่งแห่งความสุข” ของ
พระองค์ทั้งในขณะนั้นและต่อไปภายหน้า ประกอบกับทรงกำชับไม่ให้พระราชโอรส
ประพาศพิชิตทำนองคลองธรรม เพราะจะทำให้พระชนกเสื่อมเสียพระเกียรติยศและ
เป็นการทำลายความหวังของพระชนนีด้วย กลวิธีการนำเสนอคำสอนดังกล่าวกระตุ้น

เตือนให้พระราชโอรสทรงตระหนักถึงความสำคัญของความกตัญญูได้อย่างแนบคาย และมีประสิทธิภาพ

นอกจากผู้ทรงพระนิพนธ์จะทรงกำชับให้พระราชโอรสมีความกตัญญูต่อพระชนกและพระชนนีแล้ว ยังมีข้อความในลายพระหัตถ์หลายฉบับที่ทรงสั่งสอนเรื่องความกตัญญูต่อผู้อื่นด้วย เช่น เมื่อกรมขุนสิริธัชสังกาศทรงสูญเสียเจ้าจอมมารดาบัวซึ่งเป็นพระชนนี ผู้ทรงพระนิพนธ์รับสั่งให้พระราชโอรสทรงพระอักษรถึงเจ้านายพระองค์นี้ เพื่อแสดงความเป็นห่วงเป็นใยที่ลูกศิษย์พึงมีต่อพระอาจารย์ ดังที่ปรากฏในลายพระหัตถ์ ลงวันที่ 19 เมษายน ร.ศ. 118 (พ.ศ. 2442) ความว่า

ด้วยแม่ลืมบอกถึงเรื่องคุณบัวตายไปในหนังสือฉบับก่อน แม่
อยากจะให้ลูกมีหนังสือมาถามข่าวกรมหมื่นศิริธัชเสียสักหน่อย เพราะ
ได้เคยเป็นลูกศิษย์ลูกหาท่านมา แลส่วนพระองค์ท่านก็ได้ยินข่าวว่า
อยู่ข้างทรงพระเมตตาแก่ลูกโดยถือว่าเป็นลูกศิษย์อยู่เสมอ แต่ถึงว่า
จะไม่เกี่ยวแก่การเป็นครูเป็นลูกศิษย์กันก็เป็นการสมควร ที่จะถามข่าว
อยู่แล้ว

(สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้า สุขุมมาลมารศรี พระอัครราชเทวี, 2493, น. 157)

ข้อความข้างต้นไม่เพียงเป็นการสั่งสอนพระราชโอรสเรื่องความกตัญญูต่อพระอาจารย์เท่านั้น แต่ยังเน้นย้ำความสัมพันธ์อันดีภายในหมู่เจ้านายด้วย ผู้ทรงพระนิพนธ์ยังทรงระบุไว้ แม้จะไม่ได้เป็นครู-ศิษย์กัน แต่ก็เป็นการสมควรที่พระราชโอรสจะทรงแสดงความเป็นห่วงเป็นใยต่อเจ้านายพระองค์อื่นเมื่อต้องเผชิญความทุกข์ คำสอนเรื่องความกตัญญูในลายพระหัตถ์ชุดนี้จึงแสดงให้เห็นแง่มุมของการสั่งสอนเชิงคุณธรรมและจริยธรรม ควบคู่กับการนำไปปรับใช้จริงในสังคมราชสำนักด้วย

คำสอนด้านคุณธรรมและจริยธรรมข้างต้นแสดงให้เห็นว่า ผู้ทรงพระนิพนธ์มีพระประสงค์ให้พระราชโอรสทรงปฏิบัติตนให้ถูกต้องตามทำนองคลองธรรม โดยเฉพาะประเด็นที่สอดคล้องกับคำสอนทางพุทธศาสนา โดยมีประโยชน์ของพระราชโอรสทั้งในขณะนั้นและในอนาคตเป็นเป้าหมายสูงสุด นอกจากนี้ คุณธรรมและจริยธรรมข้างต้นยังมีนัยถึงการเป็นผู้นำซึ่งจะมีบทบาททางการเมืองในอนาคตด้วย ทั้งเรื่องการครองสติและการเกื้อหนุนกันในหมู่เจ้านาย

4. ด้านการใช้ภาษาไทย

คำสอนอีกด้านหนึ่งที่ปรากฏในลายพระหัตถ์ชุดนี้คือ การใช้ภาษาไทยให้ถูกต้องตามหลักไวยากรณ์และเหมาะสมกับระดับของคู่สนทนา ผู้ทรงพระนิพนธ์ทรงมุ่งหวังให้พระราชโอรสใช้ภาษาไทยให้ถูกต้อง เนื่องจากทรงเป็นคนไทย แม้จะเสด็จไปทรงศึกษาที่ต่างประเทศตั้งแต่ยังทรงพระเยาว์ ก็ไม่ควรละเลยภาษาแม่ของตน คำสอนด้านการใช้ภาษาไทยเห็นได้จากการที่ผู้ทรงพระนิพนธ์ทรงสนับสนุนให้พระราชโอรสศึกษา “หนังสือข้างไทย” ระหว่างที่ทรงรอเข้าศึกษาในสถาบันการศึกษาของเยอรมนี ทั้งยังทรงดักเตือนพระราชโอรสเมื่อทรงใช้ภาษาไม่ถูกต้องตามหลักไวยากรณ์และทรงพระอักษรด้วยลายมือที่ไม่งดงาม ดังที่ปรากฏในลายพระหัตถ์ลงวันที่ 9 พฤศจิกายน ร.ศ. 115 (พ.ศ. 2439) ความว่า

[...] การที่ต้องโง่งง ๆ เเต่ง ๆ อยู่เช่นนี้เป็นที่น่าเสียดายเวลาที่ต้องเปลืองไปเปล่าเป็นที่สุด เมื่อไม่ได้เรียนรู้งดงามนี้แล้วควรที่พ่อจะดูหนังสือข้างไทยไปบ้าง เพราะหนังสือไทยพ่อก็ยังไม่แม่นยำนัก ถึงลายมือก็ตกไปกว่าแต่ก่อนมาก จึงเห็นว่าเมื่อว่างข้างไก่อก็ซ่อมข้างไทยของเราเสียบ้าง

(สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้า สุขุมมาลมารศรี พระอัครราชเทวี, 2493, น. 103)

เช่นเดียวกับในลายพระหัตถ์ลงวันที่ 27 พฤศจิกายน ร.ศ. 116 (พ.ศ. 2440) ความว่า “ลูกเขียน ‘สัญญาห้าสัญญาแปด’ ดังนั้น ‘สัญญา’ อย่างนี้เรียกด้วยสายสัญญา เขาใช้ ‘ศีล’ อย่างนี้เป็น 10 8 5 ถ้ามีเวลาวางดูแบบตัวสกตหนังสือไทยเสียบ้างจะดี” (สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้า สุขุมมาลมารศรี พระอัครราชเทวี, 2493, น. 130) จะเห็นว่า ตัวอย่างแรกเป็นการกำชับให้พระราชโอรสทรงใช้เวลาว่างเพื่อศึกษาภาษาไทยให้แตกฉานในขณะที่ยังทรงพระเยาว์ เนื่องจากยังทรงใช้ภาษาไทยไม่แม่นยำ ประกอบกับ เป็นการฝึกฝนลายมือให้สวยงาม สมดังภาษิตโบราณว่า “ลูกผู้ชายลายมือนั้นคือยศ” ขณะที่ตัวอย่างที่สอง ผู้ทรงพระนิพนธ์ทรงแก้ไขการสะกดคำของพระราชโอรสจาก “สัญญา” เป็น “ศีล” เพื่อเป็นแบบอย่างให้พระราชโอรสทรงใช้ภาษาไทยได้ถูกต้องต่อไป ตัวอย่างที่ยกมาข้างต้นล้วนแสดงให้เห็นความสำคัญของการใช้ภาษาไทยให้ถูกต้อง ซึ่งสัมพันธ์กับการที่ทรงเป็นคนไทย และยิ่งต้องทรงหมั่นศึกษาภาษาไทยเมื่อประทับอยู่ที่ต่างประเทศ เพื่อไม่ให้หลงลืมรากฐานทางวัฒนธรรมอันแสดงความจริงรู้เรื่องของชาติ

นอกจากประเด็นเรื่องการศึกษาภาษาไทยและการสะกดคำแล้ว ผู้ทรงพระนิพนธ์ยังประทานคำอธิบายเกี่ยวกับการใช้ราชาศัพท์แก่พระราชโอรสด้วย เนื่องจากในขณะนั้น สมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระบรมราชินีนาถ ทรงดำรงตำแหน่งผู้สำเร็จราชการแผ่นดินแทนพระองค์ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรดเกล้าฯ ให้กำหนดการใช้ราชาศัพท์ใหม่สำหรับผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ โดยให้ใช้เหมือนพระมหากษัตริย์ ยกเว้นคำนำหน้าว่า “บรม” ดังที่ปรากฏในลายพระหัตถ์ลงวันที่ 27 พฤษภาคม ร.ศ. 119 (พ.ศ. 2443) ความว่า “อนึ่งคำที่กราบทูลสมเด็จพระบรมราชินีนาถ ที่โน้นเขาใช้อย่างเดียวกันกับกราบทูลทูลหม่อมทั้งสิ้น ยกคำเดียวแต่คำว่า “บรม” เช่น คำว่า พระบรมราชานุญาติ ใช้แต่ว่าพระราชนุญาติ เป็นต้น นอกจากคำบรมแล้วก็เหมือนกันทั้งนั้น” (สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้า สุขุมมาลมารศรี พระอัครราชเทวี, 2493, น. 171) คำอธิบายเรื่องราชาศัพท์ข้างต้นเน้นย้ำว่า การใช้ภาษาไทยให้ถูกต้อง

ต้องคำนึงถึงปัจจัยหลายประการ ไม่ว่าจะเป็นสถานภาพของคู่สนทนาซึ่งสัมพันธ์กับระดับภาษาหรือกฎเกณฑ์การใช้ราชาศัพท์ซึ่งมีกำหนดแน่นอน อีกทั้งยังเชื่อมโยงกับตัวตนของผู้ใช้ภาษาด้วย เพราะสะท้อนให้เห็นว่าผู้ใช้ภาษามีวุฒิภาวะ ดังที่ผู้ทรงพระนิพนธ์ทรงกำชับต่อมาว่า “เดี๋ยวนี้ลูกก็นับว่าเป็นหนุ่มแล้ว ควรจะพูดเสียให้เป็นอย่างแบบแผนเต็มทีทีเดียว” (สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้า สุขุมมาลมารศรี พระอัครราชเทวี, 2493, น. 171)

คำสอนเรื่องการใช้ภาษาไทยในลายพระหัตถ์ชุดนี้จึงมีความสำคัญอย่างยิ่ง เพราะไม่เพียงเน้นย้ำว่า ผู้ทรงพระนิพนธ์และพระราชโอรสผู้มีพระชาติกำเนิดเป็นคนไทย จะต้องใช้ภาษาไทยได้อย่างถูกต้องตามหลักไวยากรณ์และใช้ระดับภาษาเหมาะสมกับคู่สนทนาเท่านั้น แต่ภาษาไทยยังเป็นเครื่องแสดงควมมีอารยธรรมของชาติ ในฐานะคนไทย พระราชโอรสจึงต้องทรงศึกษาและเข้าใจภาษาแม่ของพระองค์อย่างถ่องแท้ เพื่อธำรงรักษาภาษาไทยให้มีความถูกต้องและคงอยู่สืบไปท่ามกลางความเปลี่ยนแปลงทางสังคมและการเมืองของสยาม

โดยสรุป คำสอนที่ปรากฏในลายพระหัตถ์ชุดนี้เป็นคำสอนที่สัมพันธ์กับสถานภาพของผู้ทรงพระนิพนธ์และพระราชโอรสในขณะนั้น รวมทั้งคำสอนที่เกี่ยวข้องกับพระชนม์ชีพในภายหน้าด้วย นอกจากนี้ ยังกล่าวได้ว่าเป็นคำสอนที่ผูกพันกับตัวตนของพระราชโอรสเป็นหลัก เพราะคำสอนแต่ละด้านเชื่อมโยงกับสถานภาพและบทบาทของสมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต ในหลากหลายมิติ ทั้งการเป็นลูก การเป็นเจ้านายฝ่ายหน้า ผู้มีพระภูษานันดรศักดิ์สูง การเป็นนักเรียน การเป็นผู้อ่อนอาวุโส รวมถึงการเป็นคนไทย

คุณค่าของลายพระหัตถ์: ความสัมพันธ์ระหว่างวรรณคดีคำสอนกับสังคมวัฒนธรรมไทย

ในหัวข้อนี้จะวิเคราะห์คุณค่าของลายพระหัตถ์ชุดนี้ เพื่อแสดงให้เห็นความสัมพันธ์ระหว่างวรรณคดีที่มีความโดดเด่นด้านเนื้อหาคำสอนกับสังคมวัฒนธรรม

ไทย โดยจำแนกออกเป็น 3 ด้าน ได้แก่ คุณค่าทางวรรณคดี คุณค่าทางวรรณศิลป์ และคุณค่าทางสังคม

1. คุณค่าทางวรรณคดี

ลายพระหัตถ์จัดเป็นเอกสารสำคัญประเภทหนึ่งที่มีคุณค่าด้านการให้ความรู้ โดยเฉพาะการบันทึกเหตุการณ์ในฐานะหลักฐานทางประวัติศาสตร์ นอกจากประเด็นข้างต้นแล้ว การศึกษาลายพระหัตถ์ในฐานะวรรณคดีอาจเผยให้เห็นแง่มุมอื่น ๆ ทั้งด้านเนื้อหาและวรรณศิลป์ของตัวบทดังกล่าว อีกทั้งยังเน้นย้ำบทบาทและความสำคัญของวรรณคดีประเภทนี้ที่มีต่อสังคมและวรรณคดีไทยด้วย เมื่อศึกษาลายพระหัตถ์ชุดนี้ในฐานะวรรณคดีจึงอาจต้องวิเคราะห์ในเชิงประเภทวรรณคดี เนื้อหา กลวิธี และบทบาทหน้าที่ด้านต่าง ๆ ประกอบด้วย

ลายพระหัตถ์ชุดนี้แสดงให้เห็นความหลากหลายในเชิงประเภทวรรณคดี กล่าวคือ ลายพระหัตถ์ย่อมจัดเป็นวรรณคดีพระราชหัตถเลขาในรูปแบบไม่เป็นทางการ⁸ หากแต่เมื่อศึกษาวิเคราะห์เนื้อหาโดยละเอียด ผู้วิจัยเห็นว่าลายพระหัตถ์ชุดนี้ยังมีลักษณะเป็นวรรณคดีคำสอนอย่างเด่นชัด โดยเฉพาะอย่างยิ่งเป็นคำสอนที่มีความโดดเด่นสอดคล้องไปกับสถานภาพและบทบาทระหว่างผู้ทรงพระนิพนธ์กับผู้ทรงรับลายพระหัตถ์คือสมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต

เมื่อพิจารณาในฐานะวรรณคดีคำสอน ลายพระหัตถ์ชุดนี้แสดงให้เห็นความโดดเด่นเนื้อหา กล่าวคือ ผู้ทรงพระนิพนธ์ทรงสั่งสอนพระราชโอรสในประเด็นต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับพระชนม์ชีพแต่ละช่วง โดยความหลากหลายของเนื้อหาคำสอนสัมพันธ์กับสถานภาพที่แตกต่างกันไปของพระราชโอรสด้วย เช่น ในขณะนั้น พระราชโอรสเสด็จไป

⁸ ดูรายละเอียดเพิ่มเติมในหัวข้อ ข้อมูลเบื้องต้นเกี่ยวกับลายพระหัตถ์

ทรงศึกษาต่อที่ต่างประเทศ เนื้อหาคำสอนส่วนใหญ่ในลายพระหัตถ์จึงเป็นเรื่อง ความสำคัญของการศึกษาและปลูกฝังให้ทรงตระหนักถึงประโยชน์อันองกามของการศึกษาในภายหน้า จะเห็นว่าคำสอนดังกล่าวไม่เพียงเน้นย้ำหรือปรับใช้ได้เฉพาะช่วงเวลาใดเวลาหนึ่ง แต่มีลักษณะเป็นคำสอนที่มีความต่อเนื่องส่งผลไปถึงพระชนม์ชีพของพระราชโอรสในอนาคตด้วย โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อพระราชโอรสทรงเป็นสมเด็จพระเจ้าฟ้าต่างกรมผู้เป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัยและมีบทบาทสำคัญทางการเมือง ความรู้ความสามารถจากการตั้งพระทัยศึกษาเล่าเรียนย่อมส่งผลต่อความก้าวหน้าของตำแหน่งหน้าที่ทางราชการ อีกทั้งการประพฤติปฏิบัติตนให้ถูกต้องตามทำนองคลองธรรมย่อมทำให้ผู้ได้บังคับบัญชาเกิดความยำเกรง สามารถควบคุมข้าราชการบริพารได้ ทั้งนี้ก็เป็นผลมาจากการปลูกฝังสั่งสอนอย่างสมบูรณ์ตั้งแต่ยังทรงพระเยาว์

นอกจากนี้ แม้คำสอนในลายพระหัตถ์ชุดนี้จะมีความจำเพาะเจาะจงถึงผู้รับสารคือพระราชโอรสของผู้ทรงพระนิพนธ์เท่านั้น หากแต่เมื่อมีการตีพิมพ์เผยแพร่ครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. 2493 ส่งผลให้ลายพระหัตถ์ส่วนพระองค์เป็นที่รับรู้กันในวงกว้าง การพิมพ์เผยแพร่ลายพระหัตถ์ชุดนี้ทำให้อนุชนมีโอกาสดำรงและศึกษาเกร็ดความรู้ทางประวัติศาสตร์พระประวัติบางช่วง รวมถึงพระทัศนะของผู้ทรงพระนิพนธ์ที่ปรากฏอยู่ในเอกสารดังกล่าว เช่นเดียวกับคำสอนจาก “แม่ถึงลูก” ด้วย ผู้ศึกษาลายพระหัตถ์ชุดนี้จึงย่อมจะได้รับการปลูกฝังคำสอนของผู้ทรงพระนิพนธ์ไปด้วยทั้งโดยตั้งใจหรือไม่ตั้งใจก็ตาม ดังนั้นจึงอาจกล่าวได้ว่า หากปรับใช้คำสอนบางประเด็นที่ผู้ทรงพระนิพนธ์ทรงสั่งสอนพระราชโอรสในยุคสมัยนั้นเข้ากับตัวตนหรือช่วงวัยของผู้ศึกษาแล้ว ก็จะทำให้ผู้ศึกษาเป็นผู้รับสารในฐานะผู้รับฟังคำสั่งสอนไปโดยปริยาย เพราะดังที่ได้วิเคราะห์ไว้โดยละเอียดแล้วว่า คำสอนที่ปรากฏในลายพระหัตถ์ชุดนี้มีอยู่หลากหลายแง่มุม อีกทั้งส่วนใหญ่ยังสามารถปรับใช้ได้กับสถานการณ์ปัจจุบัน โดยเฉพาะอย่างยิ่งคำสอนเกี่ยวกับการประพฤติตนทั้งในฐานะลูกผู้เป็นความคาดหวังของแม่ นักเรียนผู้ต้องขยันหมั่นเพียรและไม่เกียจคร้าน

ข้าราชการผู้มีบทบาทสำคัญในการขับเคลื่อนบ้านเมือง และคนไทยผู้ต้องรักษารากเหง้าของตนไว้ ลายพระหัตถ์ชุดนี้จึงมีคุณค่าอย่างยิ่งในฐานะวรรณคดีคำสอนที่ไม่เพียงไม่จำกัดกลุ่มของผู้รับสาร แต่ยังเป็นคำสอนที่มีความสืบทอดต่อเนื่องและไม่ล้าสมัยด้วย

ยิ่งไปกว่านั้น เมื่อพิจารณาสายธารของวรรณคดีคำสอนของไทย จะพบว่า วรรณคดีคำสอนส่วนมากเป็นผลงานของนักเขียนชาย ลายพระหัตถ์ชุดนี้จึงมีความโดดเด่นอีกประการหนึ่งคือ เป็นพระนิพนธ์ของเจ้านายฝ่ายในซึ่งไม่มีโอกาสทางการเมืองและทางความคิดเทียบเท่าเจ้านายฝ่ายหน้า พระนิพนธ์ประเภทลายพระหัตถ์ซึ่งเป็นเอกสารส่วนพระองค์จึงเป็นพื้นที่ทางวรรณคดีที่เอื้อให้เจ้านายฝ่ายในทรงแสดงพระทัศนะเกี่ยวกับสิ่งต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในพระชนม์ชีพ ราชสำนัก และสังคมไทย โดยเฉพาะอย่างยิ่ง การแสดงอารมณ์ความรู้สึกรักและห่วงใยที่ทรงมีต่อพระราชโอรสพระองค์เดียวอย่างเต็มเปี่ยม เนื่องจากพระราชโอรสไม่เพียงเป็นแก้วตาดวงใจของพระชนนี แต่ความเจริญก้าวหน้าและความมั่นคงในตำแหน่งหน้าที่ทางราชการของพระราชโอรสยังเป็นการรักษาพระสถานะของพระชนนีในพระบรมราชวงศ์ไว้ด้วย คำสอนทั้งหมดจึงแสดงให้เห็นทั้งความรักความผูกพันระหว่างแม่กับลูก ค่านิยมต่าง ๆ ของคนในสังคมไทย รวมถึงมีนัยทางการเมืองสอดแทรกอยู่อย่างแนบคาย ลายพระหัตถ์ชุดนี้จึงมีคุณค่าโดดเด่นในฐานะวรรณคดีคำสอนของเจ้านายฝ่ายในสมัยรัชกาลที่ 5

2. คุณค่าทางวรรณศิลป์

นอกจากคุณค่าประการแรกซึ่งแสดงให้เห็นความดีเด่นในฐานะวรรณคดีคำสอนแล้ว ลายพระหัตถ์ชุดนี้ยังมีคุณค่าทางวรรณศิลป์ด้วย โดยเฉพาะอย่างยิ่งกลวิธีการประพันธ์เพื่อนำเสนอคำสอน ผู้วิจัยได้จำแนกออกเป็น 2 กลวิธีหลัก ได้แก่ กลวิธีการเรียบเรียง และกลวิธีทางวรรณศิลป์

2.1 กลวิธีการเรียบเรียง

กลวิธีการเรียบเรียงในระดับต่าง ๆ ล้วนสัมพันธ์กับการใช้ภาษาและการสื่อความ การศึกษากลวิธีการเรียบเรียงของลายพระหัตถ์ชุดนี้แบ่งออกเป็น 3 กลวิธีย่อย ได้แก่ การใช้สรรพนาม การใช้ประโยคคำสั่งและการแสดงเหตุผล และการเล่าเรื่องแทรก

2.1.1 การใช้สรรพนาม

การใช้สรรพนามในลายพระหัตถ์ชุดนี้แสดงให้เห็นความสัมพันธ์และระดับความใกล้ชิดของผู้ทรงพระนิพนธ์กับผู้ทรงรับลายพระหัตถ์อย่างชัดเจน กล่าวคือ เป็นจดหมายระหว่างแม่กับลูก ประกอบกับเป็นลายพระหัตถ์ส่วนพระองค์ซึ่งไม่ได้มีพระประสงค์จะเผยแพร่สู่สาธารณะ ทำให้ทรงใช้สรรพนามแสดงความสัมพันธ์ทางสายโลหิตอย่างเด่นชัด สรรพนามหลักที่ผู้ทรงพระนิพนธ์ทรงใช้เรียกแทนพระองค์คือ “แม่” และทรงเรียกแทนพระราชโอรสว่า “ลูก” ดังที่ปรากฏในลายพระหัตถ์ทุกฉบับที่ทรงมีไปมาถึงกัน เช่น ลายพระหัตถ์ลงวันที่ 8 กันยายน ร.ศ. 116 (พ.ศ. 2440) ความว่า

แลเรื่องเอาความชั่วเที่ยวป้ายนี้ก็ได้ขึ้นชื่อแต่ลูกคนเดียว
ถึงทูนหม่อมโตก็ถูกว่าด้วยเหมือนกัน การที่แม่ต้องเขียนหนังสือต่อว่า
ไปนั้น ก็เพราะเกรงว่าลูกจะไม่เล่าถวายทูนหม่อมเมื่อท่านรับสั่งถาม
อย่างหนึ่ง แลเพราะความอดใจว่าจะพูดแก้ไขให้หมดมลทินแก่ตัวลูก
บ้างก็พูดไม่ได้ ด้วยไม่ได้รับความจากลูกให้พอเป็นค่าเป็นมูลได้บ้าง [...]

(สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้า สุขุมมาลมารศรี พระอัครราชเทวี, 2493, น. 122)

นอกจากการใช้สรรพนามจะแสดงให้เห็นความสัมพันธ์ใกล้ชิดระหว่างผู้ทรงพระนิพนธ์กับพระราชโอรสแล้ว ยังสัมพันธ์กับเนื้อหาการสอนในลายพระหัตถ์ด้วย

เนื่องจากการใช้สรรพนามว่า “แม่-ลูก” ทำให้คำสอนเหล่านี้มีลักษณะเป็นการอบรมสั่งสอนของแม่ผู้เปี่ยมด้วยความรักและความหวังดีต่อลูก ผู้ทรงพระนิพนธ์ทรงตระหนักดีว่าพระราชโอรสมิได้ประพฤติพระองค์ดังเช่นคำครหา แต่ก็ไม่สามารถโต้ตอบหรือแก้ต่างให้พระราชโอรสได้ เพราะพระองค์ไม่ทรงทราบเรื่องราวทั้งหมด จึงทรงสอนให้พระราชโอรสกราบบังคมทูลรายงานเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นจริงต่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เพื่อยืนยันว่าทรงประพฤติพระองค์อยู่ในทำนองคลองธรรม คำสอนทั้งหมดจึงสะท้อนให้เห็นทั้งสถานภาพและบทบาทของคู่สนทนาทั้งสอง รวมถึงอารมณ์ความรัก ความห่วงใยที่แม่มีต่อลูกด้วย

2.1.2 การใช้ประโยคคำสั่งและการแสดงเหตุผล

ประโยคคำสั่งเป็นประโยคที่มีจุดมุ่งหมายเพื่อให้ผู้รับสารกระทำหรือไม่กระทำสิ่งใดสิ่งหนึ่ง มักมีคำบ่งเจตนาในการสั่งประกอบอยู่ เช่น จง อย่า ต้อง ลายพระหัตถ์ชุดนี้มีทั้งการใช้ประโยคคำสั่งอย่างตรงไปตรงมา เช่น ลายพระหัตถ์ลงวันที่ 6 เมษายน ร.ศ. 116 (พ.ศ. 2440) ความว่า “หนังสือวชิรญาณสุภาชิตนั้นเจ้าของท่านอยู่ข้างจะปิด อย่า ให้เอาออกอ่านเป็นการเปิดเผยนัก เพราะถ้าเจ้าของชื่อนั้นเขารู้ไปก็จะเป็นข้อน่าเกลียดอยู่แก่เรา ผู้เอาออกเปิดนั้นด้วย” (สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้า สุขุมมาลมารศรี พระอัครราชเทวี, 2493, น. 106) ประโยคคำสั่งข้างต้นเป็นการห้ามไม่ให้พระราชโอรสอ่านหนังสือ *วชิรญาณสุภาชิต* อย่างเปิดเผย โดยผู้ทรงพระนิพนธ์ทรงให้เหตุผลประกอบการสั่งนั้นด้วย แสดงให้เห็นความเป็นเหตุเป็นผลของคำสั่ง ซึ่งสะท้อนตัวตนและพระทศนะของผู้ทรงพระนิพนธ์ได้เป็นอย่างดี

นอกจากนี้ ยังปรากฏการสั่งสอนพระราชโอรสผ่านการใช้ประโยคคำสั่งด้วย เช่น คำสอนเกี่ยวกับการถ่อมตนและไม่โอ้อวดผู้อื่น ดังที่ได้วิเคราะห์ไปข้างต้น ผู้ทรงพระ

นิพนธ์ทรงใช้ประโยคคำสั่งในลายพระหัตถ์ลงวันที่ 6 พฤษภาคม ร.ศ. 117 (พ.ศ. 2441) เพื่อเน้นย้ำความสำคัญและความจริงจังของคำสอน ดังคำว่า

[...] เรื่องฟุ้งซ่านอวดดีนี้ทุนหม่อมท่านไม่โปรดเลย เคยทรง
ค่อนข้างคนอยู่เสมอ ๆ เพราะฉะนั้นแต่นี้ต่อไป อย่าให้พูดมาเช่นนั้นอีก ถ้า
เป็นการที่ตัวทำไม่ได้ทำผิดนั้นและจึงรับทูลเข้ามา อย่าทันทให้คนอื่นเขา
ฟ้องได้ก่อนแลเป็นดีละ ขอให้ลูกมีสติเห็นยั้งใจของตัวไว้ อย่าปล่อย
ให้สับสนเอนในความสรรเสริญนิทาให้มากเกินไป [...]

(สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้า สุขุมมาลมารศรี พระอัครราชเทวี, 2493, น. 148)

การใช้ประโยคคำสั่งในลายพระหัตถ์ฉบับนี้ไม่เพียงเน้นย้ำความสำคัญของ
คำสอนเรื่องการไม่โอ้อวดตนเท่านั้น แต่ยังแสดงให้เห็นความจริงจังของผู้ทรงพระนิพนธ์
ด้วย การใช้คำบ่งเจตนา “อย่า” หลายครั้งย้ำว่า พระราชโอรสไม่ควรประพฤติดนใน
ลักษณะเช่นนั้นอีก เนื่องจากไม่ต้องพระราชประสงค์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัวและเป็นการเสื่อมเสียพระเกียรติ อาจส่งผลเสียต่อพระชนม์ชีพในอนาคตของ
พระองค์ได้ การใช้ประโยคคำสั่งจึงเป็นกลวิธีสำคัญในการนำเสนอคำสอนของผู้ทรงพระ
นิพนธ์อย่างเด่นชัด

นอกจากนี้ ผู้ทรงพระนิพนธ์ยังทรงระบุเหตุผลของเรื่องต่าง ๆ ควบคู่ไปกับการ
ใช้ประโยคคำสั่งอย่างตรงไปตรงมาด้วย การแสดงผลทำให้คำสอนมีน้ำหนักและเกิด
ประสิทธิภาพต่อพระราชโอรสมากขึ้น ทั้งนี้ มักปรากฏการใช้คำเชื่อมเพื่อแสดงผล เช่น
เพราะ จึง ฉะนั้น เช่น ลายพระหัตถ์ลงวันที่ 10 ตุลาคม ร.ศ. 115 (พ.ศ. 2439) ดังความ
ว่า “อย่าหลงเพลิดเพลินในการสนุกสนาน ถ้าความเล็ก ๆ น้อย ๆ ต้องลืมเสียเพราะมัวเมา
ในความเล่าเรียนแล้วก็พอจะยังชั่ว เพราะได้ข้างหนึ่งเสียข้างหนึ่ง แต่ถ้าต้องเป็นไปเพราะ

หลงเล่นแล้วจะน่าเสียใจเป็นอย่างยิ่ง **เพราะ**เสียประโยชน์ทั้ง 2 ฝ่าย” (สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้า สุขุมาลมารศรี พระอัครราชเทวี, 2493, น. 100) ผู้ทรงพระนิพนธ์ทรงเน้นย้ำกับพระราชโอรสว่า การศึกษาเป็นสิ่งที่สำคัญที่สุด พระราชโอรสไม่ควรหลงระเห็จในการเล่นสนุก โดยทรงให้เหตุผลหลายข้อเพื่อสนับสนุนคำสอนดังกล่าว ทั้งการ “มัวเมา” ในการศึกษาเป็นสิ่งที่พอรับได้ เนื่องจากได้อย่างเสียอย่าง ขณะที่การหลงระเห็จในการเล่นสนุกจะทำให้พระชนนีเสียพระทัย เพราะเสียประโยชน์ทั้งตัวพระองค์เองและพระชนนีด้วย การใช้กลวิธีการแสดงผลข้างต้นประกอบกับการใช้ประโยคคำสั่งช่วยให้สื่อความคำสอนได้ชัดเจนและหนักแน่นยิ่งขึ้น

2.1.3 การเล่าเรื่องแทรก

การเล่าเรื่องแทรกไม่เพียงเป็นการถ่ายทอดหรือบันทึกเหตุการณ์ต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นประทานพระราชโอรสด้วยมุมมองของพระองค์เท่านั้น แต่ยังมีผลต่อการนำเสนอคำสอนด้านต่าง ๆ ด้วย เช่น เมื่อผู้ทรงพระนิพนธ์มีพระดำริจะตั้งโรงเรียนเย็บปัก พระองค์ทรงประสบปัญหาเกี่ยวกับงบประมาณ การติดต่อสื่อสารกับชาวต่างประเทศ รวมถึงการแสวงหากำลังคนผู้มีความชำนาญด้านต่าง ๆ ดังที่ทรงเล่าประทานพระราชโอรสในลายพระหัตถ์ถึงวันที่ 17 ตุลาคม ร.ศ. 117 (พ.ศ. 2441) ความว่า

[...] เดียวนี้ขาดสำคัญแต่คนที่เราจะใช้ให้ดูงานทั่วไปในโรงนั้น คือจะต้องมีคนทีเข้าใจในการทำสิ่งของเหล่านั้นแลเข้าใจในทางค้าขาย รู้ผ่อนสั้นผ่อนยาวในการที่จะใช้ของ ต้องใช้คนรู้หนังสือรู้เลข ถ้าเกี่ยวข้องกับฝรั่งก็ต้องรู้ภาษาด้วย แลทั้งต้องการความซื่อตรงด้วย [...] ยังหาไม่ได้เลยเป็นหลายปีมาแล้ว เรื่องนี้เจ้าพระยาภาสกรคุณหญิง เปลี่ยนได้คิดตั้งขึ้นทีโรงเรียนประยูรวงษ์ทีหนึ่งแล้วก็ไม่สำเร็จ เพราะไม่รู้ว่่าสิ่งของอย่างใดซึ่งทำขึ้นแล้วจะมีคนชอบใช้มาก เป็นแต่เดา ๆ ทำ

ไปแล้วก็ขายไม่ได้ไม่ติดกลเป็นต้องล้มละลายของใช้สร้างขึ้นไว้ฉิบหาย
เปล่าหมด แม้ยังเห็นทางไปไม่ตลอดดังนี้จึงได้รั้งรอไว้ยังไม่คิดจะทำอะไร
ในเงิน 40 ชั่งนั้น [...]

(สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้า สุขุมมาลมารศรี พระอัครราชเทวี, 2493, น. 153-154)

ผู้ทรงพระนิพนธ์ทรงยกตัวอย่างกรณีสร้างโรงเรียนประยูรวงษ์ของเจ้าพระยา
ภาสกรวงศ์และภริยา เพื่อเป็นบทเรียนของสถานศึกษาที่ลงเอยด้วยความล้มเหลว
ป้องกันไม่ให้โรงเรียนเย็บปักที่มีพระดำริจะสร้างต้องเผชิญชะตากรรมเช่นเดียวกัน
ไม่เพียงเท่านั้น เนื้อความต่อไปยังเป็นการเน้นย้ำพระราชโอรสเกี่ยวกับคำสอนเรื่อง
ปัญญาด้วย โดยทรงเล่าเรื่องแทรกนี้เพื่อสนับสนุนคำสอนให้เด่นชัดยิ่งขึ้น ดังความว่า
“แม้ขอเตือนต่อไปว่าธรรมดาคนที่คิดทำการงานอันใด จะเป็นทางราชการก็ดีทาง
ค้าขายก็ดีก็ถูกทางเล่าเรียนนั้นเองก็ดี เขาย่อมซังกำลังความสามารถแลปัญญาความรู้ของ
ตัวเสียก่อนแลคิดทางที่จะเสียก่อนโดยรอบคอบแล้วจึงค่อยคิดทางที่จะได้” (สมเด็จพระ
ปิตุจฉาเจ้า สุขุมมาลมารศรี พระอัครราชเทวี, 2493, น. 154) คำสอนดังกล่าวเชื่อมโยงกับ
เรื่องแทรกที่ทรงเล่าก่อนหน้า เป็นการสั่งสอนพระราชโอรสอย่างลึกซึ้งแยบคาย

ต่อมาในลายพระหัตถ์ลงวันที่ 27 พฤษภาคม ร.ศ. 119 (พ.ศ. 2443) ผู้ทรงพระ
นิพนธ์ทรงเล่าถึงการขึ้นวังใหม่ของเจ้านายฝ่ายหน้า โดยทรงชื่นชมการขึ้นวังใหม่ของ
พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าจิรประวิตรเดช ซึ่งทรงรับราชการทหาร ทำให้มีทหาร
จำนวนมากมาช่วยงานจนออกมาสมบูรณ์กว่างานของเจ้านายพระองค์อื่น ดังความว่า

ตั้งแต่ได้เห็นการขึ้นวังของเจ้าฟ้าทั้ง 3 องค์เมื่อต้นเดือนนี้
มาแล้ว แม้ออกเห็นคุณความดีในการเป็นทหารใหญ่เสียแล้ว คืองานที่
3 บ้าน ท่านพี่ชายจิร รู้สึกว่าเป็นเร็วเป็นวังเป็นงานเป็นการตั้งแต่น้อยอยู่

บนรยังไม่ถึงประตูบ้าน พอรถโผล่เข้าไปในกำแพงบ้านก็เห็นเต็มไป
ด้วยทหาร ทั้งสว่างด้วยแสงโคมไฟฟ้าอย่างที่เรียกว่า “อาคแลมป์”
ทั้งไฟฟ้าประดับบนน้ำจ้ว หลังคาเรือนกับตึกโคมกระดาซแลทั้งเสียง
แตรเสียงพิณพาทย์ ครึกครื้นเป็นงานการจริง ๆ การรับรองเลี้ยงดู
จะเป็นอย่างไทยญี่ปุ่นก็เรียบร้อยพอใจพอตาทุกอย่าง แต่กิริยาอาการ
ตัวเธอเองค่อนข้างอยู่ข้างเป็นเจ้าฝรั่ง แต่น่าเอ็นดูไม่โก่งเกินไปจนถึงตา
คนไทย ๆ จะเห็นน่าเกลียด [...]

(สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้า สุขุมลมารศรี พระอัครราชเทวี, 2493, น. 172)

ลายพระหัตถ์ฉบับนี้มีการเล่าเรื่องการขึ้นวังใหม่ของพระเจ้าลูกยาเธอ
พระองค์เจ้าจิรประวิตรเดชเทรภอยู่ เรื่องเล่านี้ไม่เพียงเป็นการบันทึกเหตุการณ์ที่เกิดขึ้น
เพื่อถ่ายทอดให้พระราชโอรสทรงทราบเท่านั้น แต่ยังนำเสนอคำสอนของผู้ทรงพระนิพนธ์
สอดแทรกอยู่ด้วยอย่างแยบคาย ได้แก่ (1) การชื่นชมความเป็นทหาร เช่นเดียวกับที่ทรง
สนับสนุนให้พระราชโอรสทรงศึกษาวิชาการทหารชั้นสูงที่ประเทศเยอรมนี ทรงระบุไว้
ชัดเจนว่า “เห็นคุณความดีในการเป็นทหารใหญ่เสียแล้ว” สอดคล้องกับลายพระหัตถ์
อีกหลายฉบับที่ทรงเน้นย้ำความสำคัญของการศึกษาวิชาการทหาร และ (2) การประสม
ประสานความเป็นตะวันตกกับความเป็นไทย ทั้งการนำเสนอภาพวังอันงดงามและ
ครึกครื้น รวมถึงการกล่าวถึงพระจริยวัตรของพระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าจิรประวิตรเดช
ซึ่งประสานความหลากหลายทางวัฒนธรรมได้อย่างลงตัว คำสอนประการหลังนี้เป็น
แบบอย่างให้พระราชโอรสตระหนักถึงบุคลิกลักษณะของ “นักเรียนนอก” ที่เหมาะสมกับ
สังคมไทย ตัวอย่างทั้งสองเน้นย้ำชัดเจนว่า การเล่าเรื่องแทรกเป็นกลวิธีที่สำคัญและโดดเด่น
อย่างยิ่งในการนำเสนอคำสอนในลายพระหัตถ์ชุดนี้

กลวิธีการเรียบเรียงในระดับต่าง ๆ ข้างต้นล้วนสัมพันธ์กับการใช้ภาษาและการสื่อความทั้งสิ้น ทั้งยังเอื้อให้ผู้ทรงพระนิพนธ์ทรงนำเสนอคำสอนได้หลายรูปแบบ ทั้งแบบตรงไปตรงมาและแบบมีชั้นเชิง เพื่อให้เกิดประโยชน์สูงสุดต่อพระราชโอรสในฐานะผู้ทรงรับลายพระหัตถ์ ทั้งนี้ กลวิธีการเรียบเรียงเพียงประการเดียวไม่ทำให้ลายพระหัตถ์ชุดนี้สมบูรณ์ เพราะต้องอาศัยกลวิธีทางวรรณศิลป์ในการนำเสนอคำสอนควบคู่กันไปด้วย

2.2 กลวิธีทางวรรณศิลป์

ลายพระหัตถ์ชุดนี้ปรากฏการใช้กลวิธีทางวรรณศิลป์ควบคู่ไปกับกลวิธีการเรียบเรียงด้วย โดยจำแนกได้เป็น 2 กลวิธีย่อย ได้แก่ การใช้คำ และการใช้ความเปรียบ

2.2.1 การใช้คำ

การใช้คำโดยเฉพาะการซ้ำคำและการซ้อนคำมุ่งให้เกิดเสียงเสนาะ มีสัมผัสคล้องจอง และเกิดจังหวะของการใช้ถ้อยคำ นอกจากนี้ การใช้คำที่ปรากฏในลายพระหัตถ์ชุดนี้ยังสื่ออารมณ์ความรู้สึกของผู้ทรงพระนิพนธ์ที่มีต่อพระราชโอรสได้เป็นอย่างดี ทั้งยังแสดงให้เห็นชั้นเชิงทางภาษาของผู้ทรงพระนิพนธ์เพื่อสื่อความหมายให้ถูกต้องชัดเจน สอดคล้องกับความเป็นวรรณคดีคำสอน

การซ้ำคำที่พบในลายพระหัตถ์ชุดนี้ เช่น “นี่และทำให้แม่คิดเห็นไปว่าคำสั่งสอนอันแม่ แลผู้อื่นที่เขามิเมตตาได้สอนไว้ ปานนี้ลูกจะมีลืมหืมเสียหมดแล้วฤ เพราะส่วนที่จะได้หน้าได้ตา ได้เงินได้ทอง ลูกก็ยังลืมหืมเสียเร็ว ๆ เช่นนี้” (สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้า สุขุมมาลมารศรี พระอัครราชเทวี, 2493, น. 100) “ผู้ใดจะประพฤดีดีประพฤดีอย่างไร ย่อมจะไต่ย่นไต่พังอยู่เสมอ ๆ เป็นความที่ควรเชื่อกันมิ ไม่ควรเชื่อกันมิ เป็นความที่ขันฤ นำพิศวงน่าเกลียดน่าอายกันมิ” (สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้า สุขุมมาลมารศรี พระอัครราชเทวี, 2493, น. 110) “อย่าให้เห็นเป็นอวดดีอวดสติปัญญา ฤเพื่อจะหมายแข่งเคียงกวดขันแก่

ผู้หนึ่งผู้ใดเลยเป็นอันขาด” (สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้า สุขุมลมารศรี พระอัครราชเทวี, 2493, น. 174) ตัวอย่างแรกเป็นการซ้ำคำว่า “ได้” เน้นย้ำให้พระราชโอรสทรงรักษาคำมั่นสัญญา ตัวอย่างที่สองเป็นการซ้ำคำว่า “ประพฤติ” “ได้” และ “นำ” เพื่อสั่งสอนพระราชโอรสให้ประพฤติตนเรียบร้อย ไม่ต้องสนพระทัยคำครหาของผู้อื่น และตัวอย่างสุดท้ายเป็นการซ้ำคำว่า “อวด” เพื่อให้พระราชโอรสทรงถ่อมตน อย่าโอ้อวดว่าตนเป็นผู้มีความรู้ความสามารถ ตัวอย่างข้างต้นแสดงให้เห็นการซ้ำคำที่พบเป็นจำนวนมาก รวมทั้งเอื้อให้คำสอนของผู้ทรงพระนิพนธ์เข้าใจง่ายและละเอียดลึกซึ้งขึ้นด้วย

นอกจากการซ้ำคำแล้ว ยังพบการซ้อนคำจำนวนมาก เช่น “เป็นบุญหนักหนาที่สมเด็จพระที่นั่ง เสด็จอยู่เป็นผู้ว่าราชการต่างพระองค์ผู้คนจึง คับคั่งแน่นหนามากด้วยพระบารมี พอประกันความ เจียบเหงาเยือกเย็นไปได้บ้าง แต่ถึงกระนั้นความ โสกะปริเทวะ มันก็ยังมีต้องเป็นอยู่” (สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้า สุขุมลมารศรี พระอัครราชเทวี, 2493, น. 108) ตัวอย่างข้างต้นมีการซ้อนคำที่มีความหมายเหมือนกันหรือเป็นไปในทางเดียวกัน 3 ตำแหน่ง ได้แก่ “คับคั่งแน่นหนา” ซึ่งให้เห็นจำนวนและความหนาแน่นของผู้คนที่มาฟังพระบารมี “เจียบเหงาเยือกเย็น” ซึ่งให้เห็นความว่าเหวของผู้ทรงพระนิพนธ์ที่ต้องทรงพรากจากพระสวามีและพระราชโอรส และ “โสกะปริเทวะ” แสดงอารมณ์โศกเศร้าของผู้ทรงพระนิพนธ์เพราะทรงพรากจากบุคคลดังกล่าว นอกจากนี้ยังพบการซ้อนคำที่มีความหมายตรงข้ามกัน เช่น “แม้มีความรักถึงอยู่เสมอทุก ทิวาราตรี” (สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้า สุขุมลมารศรี พระอัครราชเทวี, 2493, น. 177) ตัวอย่างนี้มีการซ้อนคำที่มีความหมายตรงข้ามกัน คือ ทิวากับราตรี เพื่อแสดงอารมณ์โหยหาของผู้ทรงพระนิพนธ์ที่มีต่อพระราชโอรสไม่เว้นช่วงตลอดทั้งวันทุกวัน

การใช้คำทั้งสองประเภทเอื้อให้การแสดงอารมณ์ความรู้สึก การแสดงพระทัศนะของผู้ทรงพระนิพนธ์ รวมถึงคำสอนต่าง ๆ ที่ทรงสอดแทรกไว้ เกิดประสิทธิภาพสูงสุดในการสื่อสาร อีกทั้งยังแสดงให้เห็นการเลือกใช้คำเพื่อให้เกิดเสียงเสนาะและจังหวะในการอ่านด้วย

2.2.2 การใช้ความเปรียบ

การใช้ความเปรียบเป็นกลวิธีทางวรรณศิลป์อีกกลวิธีหนึ่งที่พบในลายพระหัตถ์ชุดนี้ ความเปรียบไม่เพียงแสดงให้เห็นชั้นเชิงทางวรรณศิลป์ ซึ่งสะท้อนพระปรีชาสามารถทางวรรณคดีของผู้ทรงพระนิพนธ์เท่านั้น แต่ยังมีส่วนสำคัญในการสร้างจินตภาพและช่วยสื่อความหมายให้ลึกซึ้งขึ้นด้วย

ความเปรียบที่ปรากฏในลายพระหัตถ์ชุดนี้ เช่น ผู้ทรงพระนิพนธ์ทรงเล่าประทานพระราชโอรสว่า พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมุ่งหวังให้พระราชโอรสทั้งสามพระองค์เป็นกำลังสำคัญของชาติบ้านเมือง โดยทรงเปรียบเทียบพระราชโอรสเป็นพลอย ดังที่ปรากฏในลายพระหัตถ์ถึงวันที่ 22 กันยายน ร.ศ. 119 (พ.ศ. 2443) ความว่า

แม่มีความยินดีที่จะบอกอีกอย่างหนึ่งว่า เจ้าพระยาอภัยราชา มีหนังสือมาถวาย ขมทูนหม่อมฟ้าทั้ง 3 องค์เป็นอนุภักดิ์ถวาย ถึงกับว่า เขาเชื่อเป็นแน่นนอนในใจเขาแลเขาอาจทูลประกันได้ว่า บรมราชวงษ ของทูนกระหม่อมจะดำรงอยู่ยืนนานอย่างมั่นคงเพราะเจ้าฟ้าพี่น้องทั้ง 3 องค์นี้ ดูทูนหม่อมท่านทรงดีพระทัยมาก รับสั่งว่าทรงยินดีที่มีผู้เห็น พ้องด้วยกับท่าน ซึ่งได้ทรงสังเกตเห็นเมื่อคราวเสด็จยุโรป แลได้ทรง กำหนดสำคัญพระไทยว่าทั้ง 3 องค์นี้ เป็นพลอย 3 เม็ด ซึ่งสำหรับ ประดับมงกุฎแห่งกรุงสยาม [...]

(สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้า สุขุมมาลมารศรี พระอัครราชเทวี, 2493, น. 176)

ตัวอย่างข้างต้นแสดงให้เห็นว่า การที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงส่งพระราชโอรสไปต่างประเทศเพื่อศึกษาวิทยาการตะวันตกสัมพันธ์กับความมั่นคง และพัฒนาการของชาติบ้านเมืองอย่างชัดเจน พระองค์ตั้งพระราชหฤทัยให้พระราชโอรส

ทั้งหลายเสด็จกลับมาเป็นกำลังสำคัญของชาติ พระชนม์ชีพและความรู้ความสามารถของพระราชโอรสนั้นเปรียบได้ไม่ต่างจากพลอย อัญมณีล้ำค่าของแผ่นดินสำหรับประดับบน “มงกุฎแห่งกรุงสยาม” ซึ่งเป็นนามนัยสื่อถึงพระมหากษัตริย์ ความเปรียบดังกล่าวจึงไม่เพียงแสดงให้เห็นว่า สมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ กรมพระนครสวรรค์วรพินิตทรงเป็นพระราชโอรสซึ่งพระชนกทรงมุ่งหวังให้เป็นกำลังสำคัญในการพัฒนาชาติบ้านเมืองเท่านั้น แต่ยังเป็นการกระตุ้นเตือนให้พระราชโอรสทรงตระหนักถึงพระภารกิจสำคัญในการเสด็จไปทรงศึกษาที่ต่างประเทศด้วย ความเปรียบดังกล่าวจึงมีนัยของการสั่งสอนอย่างแยบคาย

ลายพระหัตถ์ชุดนี้มีความโดดเด่นด้านกลวิธีการประพันธ์ซึ่งช่วยเสริมให้เนื้อหาคำสอนเด่นชัดและมีความละเอียดลึกซึ้งยิ่งขึ้น นอกจากนี้ คุณค่าทางวรรณคดีและวรรณศิลป์ยังแสดงให้เห็นว่า ลายพระหัตถ์ชุดนี้มีความดีเด่นในฐานะวรรณคดีคำสอนอย่างชัดเจน

3. คุณค่าทางสังคม

ลายพระหัตถ์ชุดนี้ยังมีคุณค่าทางสังคมโดดเด่น ผู้วิจัยจำแนกคุณค่าทางสังคมของลายพระหัตถ์ชุดนี้ได้เป็น 2 ประการ ได้แก่ การแสดงพระทัศนะของผู้ทรงพระนิพนธ์และการสะท้อนโครงสร้างทางการเมืองของราชสำนักสยาม

3.1 การแสดงพระทัศนะของผู้ทรงพระนิพนธ์

เนื้อหาโดยมากในลายพระหัตถ์ชุดนี้เป็นการแสดงพระทัศนะในเรื่องที่เกี่ยวข้องกับผู้ทรงพระนิพนธ์และพระราชโอรส ผู้วิจัยจำแนกพระทัศนะออกเป็น 2 ประเด็น ได้แก่ พระทัศนะเกี่ยวกับความเป็นแม่ และพระทัศนะเกี่ยวกับตะวันตก

3.1.1 พระทัศนะเกี่ยวกับความเป็นแม่

ผู้ทรงพระนิพนธ์ทรงแสดงให้เห็นว่า ผู้เป็นแม่ย่อมรักและห่วงใยลูกของตนไม่ว่าจะอยู่ในสถานการณ์หรือสภาพแวดล้อมใด เมื่อแม่ต้องพรากจากลูกก็ย่อมวิตกกังวล

และหวังให้ลูกอยู่รอดปลอดภัย ลายพระหัตถ์ชุดนี้เน้นย้ำว่า พระชนม์ชีพของพระราชโอรสนั้นมีความสำคัญเป็นอย่างยิ่งต่อผู้ทรงพระนิพนธ์ เช่น เมื่อพระราชโอรสธิดาในสมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนา พระบรมราชเทวี สิ้นพระชนม์ติดต่อกันหลายพระองค์ ผู้ทรงพระนิพนธ์ทรงบอกเล่าเรื่องราวดังกล่าวและประทานพระพรให้พระราชโอรสทรงปลอดภัยในขณะที่ประทับอยู่ต่างแดน ดังที่ปรากฏในลายพระหัตถ์ลงวันที่ 26 มิถุนายน ร.ศ. 118 (พ.ศ. 2442) ความว่า “แม่ต้องใช้คำเชิญขวัญลูกอย่างคนแก่ว่า ‘ขวัญเอ๋ยมาอยู่กะเนื่อกะตัวอย่ารู้เจ็บรู้ไข้ ให้มีอายุยืนนาน เจริญด้วยวรรณศุขพลปฏิภาณ คุณสารสมบัติจงทุกทิวาราตรีกาล ให้ได้เป็นที่พึ่งแห่งชีวิตรสสังขารของแม่สืบไปในภavnานนั้นเถิด’” (สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้า สุขุมมาลมารศรี พระอัครราชเทวี, 2493, น. 160) ข้อความดังกล่าวไม่เพียงแสดงให้เห็นว่า ผู้ทรงพระนิพนธ์ทรงคำนึงถึงสวัสดิภาพของพระราชโอรสเป็นสำคัญและทรงมุ่งหวังพึ่งพาพระราชโอรสพระองค์เดียวนั้นในภายหน้า แต่ยังเน้นย้ำพระหัตถ์ชนะเกี่ยวกับความเป็นแม่ของผู้ทรงพระนิพนธ์ กล่าวคือ ผู้เป็นแม่ยึดเอาความสุขกายสบายใจของลูกเป็นหลักสำคัญ ความรักและความห่วงใยนั้นมีล้นพ้นเหลือประมาณ ในขณะเดียวกัน ผู้เป็นลูกก็เป็นความหวังของแม่ในภายหน้าด้วย

นอกจากนี้ พระหัตถ์ชนะดังกล่าวยังแสดงให้เห็นผ่านความเสียสละของแม่เพื่ออนาคตของลูกด้วย ผู้ทรงพระนิพนธ์ทรงพยายามสละอารมณ์ความรู้สึกส่วนพระองค์เพื่อประโยชน์ของพระราชโอรสในภายหน้า ทั้งยังเป็นประโยชน์ต่อชาติบ้านเมืองด้วย แม้พระชนนีจะต้องทรงว่าเหวหรือโศกเศร้าเสียพระทัยเพียงใดก็ทรงยอมอดทนและเสียสละดังที่ปรากฏในลายพระหัตถ์ลงวันที่ 12 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 118 (พ.ศ. 2442) ความว่า

[...] แม่คิดถึงเหลือนทน ตั้งแต่ได้รับหนังสือแม่จ้ในเรื่องแนใจว่า

ลูกคงจะต้องอยู่เรียนต่อไปอีกก็ไม่สบายใจเลย การที่จะให้กลับเข้ามาเสียก่อนคราวหนึ่ง ฤจะไม่กลับเลยอยู่ต่อไป ก็ลงรอนเรในใจ ประเดี๋ย

เห็นข้างกลับตี ประเดี้ยวเห็นข้างกลับไม่ตี ขอให้ลูกคิดดูในข้อนี้ให้
มาก ๆ แต่อย่างไรก็ดีถ้าเห็นว่าทางใดจะเป็นการสะดวกมีประโยชน์แก่
การเล่าเรียน แม่ก็ขอยอมได้ทั้งนั้น

(สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้า สุขุมการมรศรี พระอัครราชเทวี, 2493, น. 168)

ตัวอย่างข้างต้นเน้นย้ำชัดเจนว่า ผู้เป็นแม่ยินยอมสละความสุขส่วนตนเพื่อลูก
โดยไม่มีข้อแม้ นอกจากการสละความสุขส่วนตนแล้ว ความเป็นแม่ของผู้ทรงพระนิพนธ์
ยังผูกพันกับพระฐานันดรศักดิ์ของพระองค์และพระราชโอรสด้วย กล่าวคือ พระองค์ทรง
เป็นพระภรรยาเจ้าในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ขณะที่พระราชโอรส
ทรงเป็นสมเด็จพระเจ้าฟ้าซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมุ่งหวังให้เป็น
กำลังสำคัญของบ้านเมืองในอนาคต ดังนั้น การเสียสละความสุขส่วนตนของพระชนนี
จึงส่งผลดีต่อพระบรมราชวงศ์และชาติบ้านเมืองในอนาคตด้วย

ลายพระหัตถ์ชุดนี้เน้นย้ำความห่วงใยที่ผู้ทรงพระนิพนธ์มีต่อพระราชโอรส
ซึ่งสะท้อนพระหัตถ์สนะเกี่ยวกับความเป็นแม่ สอดคล้องกับการเป็นเอกสารส่วนพระองค์
ที่ถ่ายทอดความรักของแม่อย่างตรงไปตรงมา ต่อมาเมื่อมีการพิมพ์เผยแพร่ ทำให้
ลายพระหัตถ์ชุดนี้อยู่ในความรับรู้ของบุคคลทั่วไป ผู้อ่านในชั้นหลังจึงได้เห็นแง่มุม
ความรักและความเอาใจใส่พระราชโอรสของผู้ทรงพระนิพนธ์ ยิ่งเน้นย้ำคุณค่าทาง
ประวัติศาสตร์ของเอกสารชิ้นนี้มากยิ่งขึ้น

3.1.2 พระหัตถ์สนะเกี่ยวกับตะวันตก

ลายพระหัตถ์ชุดนี้ปรากฏพระหัตถ์สนะเกี่ยวกับตะวันตกอยู่มาก เนื่องจากเนื้อหา
หลักเป็นการติดต่อสื่อสารกันระหว่างผู้ทรงพระนิพนธ์ซึ่งประทับอยู่ที่กรุงเทพฯ กับ
พระราชโอรสซึ่งทรงศึกษาต่อในต่างประเทศ ทำให้ผู้ทรงพระนิพนธ์ทรงกล่าวถึงอิทธิพล

ตะวันตกในสยาม โดยเฉพาะการเลือกรับปรับใช้วัฒนธรรมตะวันตกในหมู่ชนชั้นนำสยาม เช่น ทรงชื่นชมพระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าจิรประวัติวรเดช ซึ่งเสด็จไปทรงศึกษาที่ต่างประเทศเป็นรุ่นแรกว่า ทรงรักษาความเป็นไทยไว้ได้เป็นอย่างดี ไม่แสดงความเป็นตะวันตกจนเกินงาม เป็นที่ประทับใจผู้ทรงพระนิพนธ์ ดังความว่า “แม่ได้พบองค์จิรในวันนี้ สัมผัสดูกิริยาอาการท่าทางไม่มีฝรั่งติดมาเลย เป็นไทยเรียบร้อยดีแท้ ๆ แม่ออก รักเธอมากที่สุด” (สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้า สุขุมลมารศรี พระอัครราชเทวี, 2493, น. 132) การที่ทรงเล่าเรื่องการพบปะพระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าจิรประวัติวรเดช ประทานพระราชโอรสไม่เพียงเป็นการแสดงพระหัตถ์สนะเกี่ยวกับเจ้านายพระองค์นั้นเท่านั้น แต่ยังทรงสอดแทรกพระหัตถ์สนะเกี่ยวกับตะวันตกไว้ด้วย ในอีกแง่หนึ่ง ตัวอย่างนี้อาจยืนยันว่า ผู้ทรงพระนิพนธ์ทรงคาดหวังให้พระราชโอรสสามารถประสมประสานความเป็นไทย กับความเป็นตะวันตกได้อย่างกลมกลืนเช่นเดียวกับเจ้านายพระองค์นั้น

นอกจากผู้ทรงพระนิพนธ์จะทรงแสดงพระหัตถ์สนะผ่านการกล่าวถึงเจ้านาย พระองค์อื่นแล้ว ยังทรงเน้นย้ำพระบรมราโชวาทซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า เจ้าอยู่หัวพระราชทานแก่พระราชโอรสด้วย พระบรมราโชวาทดังกล่าวมีเนื้อความ เกี่ยวกับการศึกษาวิชาความรู้ของตะวันตก ดังที่ปรากฏในลายพระหัตถ์ถึงวันที่ 8 กันยายน ร.ศ. 116 (พ.ศ. 2440) ความว่า

[...] คำที่ท่านทรงสั่งสอนลูกต้องเข้าใจว่าทูนหม่อมท่าน
เกลียดคนไทยที่ทำกิริยาอวดดีเป็นฝรั่ง แลเอาความรู้ข้างฝรั่งมาชม
คนไทยซึ่งเป็นชาติของตัว แม่ขอเตือนซ้ำว่าพระบรมราโชวาททั้งหลาย
ซึ่งได้ประทานแก่ลูก ๆ ต้องจำคำทำตาม อย่าได้ละวันเสียในข้อหนึ่ง
ข้อใด [...]

(สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้า สุขุมลมารศรี พระอัครราชเทวี, 2493, น. 123)

ตัวอย่างข้างต้นชี้ให้เห็นว่า พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่โปรดคนไทยที่แสดงกิริยาอวดดีเป็นฝรั่ง รวมถึงนำความรู้ที่ตนได้ศึกษาจากต่างประเทศมาชมคนในชาติ ผู้ทรงพระนิพนธ์ทรงกำกับพระราชโอรสให้ปฏิบัติตามพระบรมราโชวาทอย่างเคร่งครัด เพื่อป้องกันไม่ให้เกิดประเพณีที่พระองค์ไม่ต้องพระราชนิยม การย้ายเดือนของผู้ทรงพระนิพนธ์แสดงให้เห็นพระทัศนะเกี่ยวกับตะวันตกอย่างชัดเจน รวมถึงนัยสำคัญของอิทธิพลตะวันตกซึ่งผูกพันกับพระชนม์ชีพของพระราชโอรสในภายหน้าด้วย

การแสดงพระทัศนะของผู้ทรงพระนิพนธ์ไม่เพียงสะท้อนความเปลี่ยนแปลงของสังคมไทยทั้งภายในและภายนอกราชสำนักเท่านั้น แต่ยังเผยให้เห็นตัวตนและมุมมองของพระองค์ด้วย ทั้งบทบาทของแม่ผู้รักและห่วงใยลูก รวมถึงบทบาทของชนชั้นนำสตรีผู้มุ่งหวังให้วัฒนธรรมไทยดำรงอยู่ท่ามกลางความเปลี่ยนแปลงทางการเมืองและสังคม

3.2 การสะท้อนโครงสร้างทางการเมืองของราชสำนักสยาม

นอกจากคุณค่าด้านการแสดงพระทัศนะแล้ว ลายพระหัตถ์ชุดนี้ยังสะท้อนภาพโครงสร้างทางการเมืองของราชสำนักสยามทั้งฝ่ายหน้าและฝ่ายในผ่านมุมมองของชนชั้นนำสตรีอย่างผู้ทรงพระนิพนธ์ด้วย ภาพโครงสร้างทางการเมืองดังกล่าวปรากฏแทรกอยู่เป็นระยะในเหตุการณ์หรือคำสอนที่ผู้ทรงพระนิพนธ์ทรงถ่ายทอดประทานพระราชโอรส

ตัวอย่างเช่น ลายพระหัตถ์ช่วงแรก ๆ ผู้ทรงพระนิพนธ์ทรงรายงานสถานการณ์บ้านเมืองและการโยกย้ายตำแหน่งข้าราชการระดับเสนาบดีและอธิบดีกระทรวงต่าง ๆ อยู่เป็นระยะ โดยเฉพาะอย่างยิ่งหลังจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จกลับจากการประพาสชวา การรายงานสถานการณ์ความเปลี่ยนแปลงดังกล่าวไม่เพียงเป็นการบอกเล่าความเป็นไปของราชสำนักและบ้านเมืองเท่านั้น แต่ยังมิบทบาทในการสร้างความรับรู้ให้พระราชโอรสทรงตระหนักถึงเหตุการณ์บ้านเมือง เพื่อให้ทรงเตรียมความ

พร้อมหรือเข้าพระหทัยสถานการณ์ความเป็นไประหว่างที่ไม่ได้ประทับอยู่ที่กรุงเทพฯ ด้วยการกล่าวถึงเรื่องราวดังกล่าวในลายพระหัตถ์ส่วนพระองค์ย่อมเกี่ยวข้องกับสถานภาพและบทบาทของพระราชโอรสอย่างมีนัยสำคัญ

นอกจากความเปลี่ยนแปลงทั่วไปในทางราชการแล้ว ผู้ทรงพระนิพนธ์ยังทรงเน้นย้ำว่า พระราชโอรสทรงเป็นความหวังของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว หากทรงสำเร็จการศึกษาแล้ว จะต้องโปรดเกล้าฯ ให้ทรงดำรงตำแหน่งสำคัญทางการทหารเป็นแน่ เนื่องจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชประสงค์จะปรับปรุงและพัฒนากองทัพไทยให้เทียบเท่าชาติตะวันตก ประเด็นนี้ไม่เพียงแสดงให้เห็นว่า อนาคตของพระราชโอรสทรงมีความสำคัญต่อชาติบ้านเมืองอย่างยิ่ง แต่ยังสะท้อนภาพโครงสร้างทางการเมืองของราชสำนักด้วย กล่าวคือ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงไว้วางพระราชหฤทัยให้พระประยูรญาติที่มีความใกล้ชิดสนิทสนมกับพระองค์ดำรงตำแหน่งสำคัญทางการเมือง โดยเฉพาะในกองทัพบกและกองทัพเรือซึ่งเกี่ยวพันกับความมั่นคงของชาติและราชบัลลังก์ จึงทรงเตรียมความพร้อมและสงวนพื้นที่ดังกล่าวไว้ให้พระราชโอรส ดังที่ปรากฏในลายพระหัตถ์ลงวันที่ 22 กันยายน ร.ศ. 119 (พ.ศ. 2443) ความว่า

[...] ทุนหม่อมท่านกำลังต้องการให้ลูกท่านกลับมาทำการเป็นอันมาก แลราชการตามกระทรวงทุกวันนี้ก็เฉพาะกระทรวงพระกระลาโหมเป็นด้อยมากกว่ากระทรวงอื่น กรมทหารเรือรวมจะล่มอยู่เต็มทีแล้ว เดียวนี้กำลังทรงเข็นองค์อากาศกรอยู่ การในกรมยุทธนาภิเษกเดินไปได้เพราะองค์จิรโดยมาก เพราะฉะนั้นจึงเป็นที่ต้องการผู้มีความรู้ทางทหารอยู่เป็นอันมาก [...]

(สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้า สุขุมมาลมารศรี พระอัครราชเทวี, 2493, น. 177)

นอกจากนี้ เนื่องจากผู้ทรงพระนิพนธ์ทรงเป็นเจ้านายฝ่ายในชั้นสูง ทรงอยู่ร่วมในเหตุการณ์ที่เกิดความเปลี่ยนแปลงในราชสำนักฝ่ายในหลายครั้ง พระนิพนธ์ชุดนี้จึงสะท้อนให้เห็นพลวัตในราชสำนักฝ่ายในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวด้วย เช่น ความเปลี่ยนแปลงเกี่ยวกับข้อจำกัดของสตรีในราชสำนัก ดังที่ปรากฏในลายพระหัตถ์ลงวันที่ 9 พฤศจิกายน ร.ศ. 115 (พ.ศ. 2439) ความว่า “สมเด็จพระที่นั่งทรงทอดกฐินวัดราชประดิษฐ วัดราชบพิธ เป็นอย่างเต็มที กระบวนแห่อย่างกระบวนรถ แต่เรียกว่าพยุหยาตราของผู้หญิงได้ [...] การทอดกฐินครั้งนี้ไม่กั้นม่านกันราวเป็นกฐินข้างในเหมือนแต่ก่อน เป็นเหมือนอย่างพูนหม่อมทรงทอดทุกอย่าง” (สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุทรมาลมารศรี พระอัครราชเทวี, 2493, น. 103) ตัวอย่างดังกล่าวแสดงให้เห็นว่า ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีการเปลี่ยนแปลงกฎเกณฑ์เกี่ยวกับเจ้านายฝ่ายใน แต่เดิมเจ้านายฝ่ายในไม่สามารถพบปะผู้อื่นนอกเขตพระราชฐานชั้นในได้ เมื่อเสด็จออกจะต้องมีฉนวนกั้นเพื่อมิให้ละเมิดกฎมนเฑียรบาล (ม.ร.ว.เน่งน้อย ศักดิ์ศรี และคณะ, 2531, น. 309) กฎเกณฑ์ที่เคร่งครัดดังกล่าวเริ่มผ่อนคลายลงและต่อมาก็มีการยกเลิกไป เหตุการณ์ที่ปรากฏในลายพระหัตถ์เป็นตัวอย่างของการผ่อนปรนดังกล่าว นอกจากนี้ ยังสัมพันธ์กับการที่สมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระบรมราชินีนาถทรงดำรงตำแหน่งผู้สำเร็จราชการแผ่นดินแทนพระองค์ด้วย ทำให้ต้องเสด็จออกในพระราชพิธีสำคัญต่าง ๆ แสดงให้เห็นความเปลี่ยนแปลงโครงสร้างทางการเมืองของราชสำนักฝ่ายในครั้งสำคัญ

โดยสรุป ลายพระหัตถ์ชุดนี้มีคุณค่าหลากหลายด้านในฐานะวรรณคดีคำสอน ทั้งด้านวรรณคดี คือเป็นพื้นที่แห่งการสั่งสอนของเจ้านายฝ่ายในผู้มีพระราชโอรสเป็นที่พึ่งเดียวในพระชนม์ชีพ อีกทั้งคำสอนเรื่องครอบครัว การศึกษา การปฏิบัติตน ฯลฯ ยังนำมาปรับใช้กับคนทั่วไปได้ในชีวิตประจำวัน ด้านวรรณศิลป์ คือเป็นวรรณคดีที่เลือกใช้กลวิธีการประพันธ์เพื่อนำเสนอคำสอนอย่างแยบคาย รวมทั้งเน้นย้ำพระปรีชาสามารถทาง

วรรณคดีของผู้ทรงพระนิพนธ์ด้วย และท้ายที่สุด ด้านสังคม คือเป็นบันทึกความเปลี่ยนแปลงของสิ่งต่าง ๆ เผยให้เห็นมุมมองของชนชั้นนำสตรีต่อพลวัตของสังคมไทย ในขณะนั้น รวมถึงเป็นภาพสะท้อนโครงสร้างการเมืองของราชสำนักสยาม ทั้งฝ่ายหน้า ที่เกี่ยวข้องกับพระราชโอรส และฝ่ายในซึ่งสัมพันธ์กับผู้ทรงพระนิพนธ์เอง กล่าวได้ว่า ลายพระหัตถ์ชุดนี้ไม่เพียงมีความโดดเด่นในฐานะวรรณคดีคำสอนเท่านั้น แต่ยังมีแง่มุมทางสังคม การเมือง และวัฒนธรรมอย่างครบถ้วน

สรุปผลการศึกษา

ลายพระหัตถ์ในสมเด็จพระปิตุจฉาเจ้า สุขุมालมรศรี พระอัครราชเทวี แสดงให้เห็นมิติความเป็นวรรณคดีคำสอนอย่างชัดเจน โดยเฉพาะลักษณะเด่นด้านเนื้อหา กล่าวคือ ลายพระหัตถ์ชุดนี้เป็นช่องทางที่ผู้ทรงพระนิพนธ์ทรงใช้เพื่ออบรมสั่งสอน พระราชโอรสโดยตรงเมื่อต้องประทับอยู่ห่างไกลกัน เนื่องจากลายพระหัตถ์มีลักษณะเฉพาะ คือเป็นเอกสารที่มีความเป็นส่วนตัว จึงทำให้เนื้อหาคำสอนตรงประเด็น สื่อความชัดเจน และใช้ถ้อยคำอย่างเป็นกันเอง สอดคล้องกับความสัมพันธ์ระหว่างคู่สนทนา ทั้งสอง คือ “แม่” กับ “ลูก” คำสอนดังกล่าวจำแนกได้เป็น 4 ด้าน ได้แก่ ด้านการศึกษา ด้านการปฏิบัติตน ด้านคุณธรรมและจริยธรรม และด้านการใช้ภาษาไทย คำสอนแต่ละด้านล้วนสอดคล้องกับสถานภาพและบทบาทของทั้งผู้ทรงพระนิพนธ์และผู้ทรงรับลายพระหัตถ์ นอกจากลักษณะเด่นด้านเนื้อหาแล้ว ลายพระหัตถ์ชุดนี้ยังมีคุณค่าในฐานะวรรณคดีคำสอน ประการแรกคือคุณค่าทางวรรณคดี ลายพระหัตถ์ชุดนี้เป็นวรรณคดีคำสอนที่ไม่เพียงมุ่งเน้นสั่งสอนพระราชโอรสเท่านั้น แต่ผู้อ่านทั่วไปยังสามารถปรับใช้คำสอนหลายประการกับการดำเนินชีวิตได้อย่างเหมาะสม เช่น ด้านการเรียนรู้ ด้านการประพฤติตน ประการที่สองคือคุณค่าทางวรรณศิลป์ กล่าวคือ ลายพระหัตถ์ชุดนี้มีกลวิธีการเรียบเรียงอันหลากหลายเพื่อนำเสนอคำสอนให้สอดคล้องกับพระประสงค์ของผู้ทรง

พระนิพนธ์ ขณะที่กำลังวิถิทางวรรณศิลป์ก็ช่วยสร้างจินตภาพและเอื้อให้ผู้ทรงพระนิพนธ์ ทรงสื่อสารคำสอนได้อย่างมีประสิทธิภาพสูงสุด และประการสุดท้ายคือคุณค่าทางสังคม ปลายพระหัตถ์ชุดนี้เป็นพื้นที่ทางวรรณคดีในการสื่อสารอารมณ์ความรู้สึกของพระชนนีที่มีต่อพระราชโอรส การแสดงพระหัตถ์สนะเกี่ยวกับความเป็นแม่และตะวันตกของผู้ทรงพระนิพนธ์ผ่านมุมมองของเจ้านายฝ่ายในชั้นสูง รวมถึงการสะท้อนภาพโครงสร้างทางการเมืองในราชสำนักสยาม อันเป็นผลมาจากความเปลี่ยนแปลงทางสังคมและการเมือง ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ดังนั้น ปลายพระหัตถ์ชุดนี้จึงเป็นพระนิพนธ์ของเจ้านายฝ่ายในสมัยรัตนโกสินทร์ที่มีความโดดเด่นด้านเนื้อหาและมีคุณค่าหลากหลายเช่นเดียวกับวรรณคดีคำสอนเรื่องอื่น ๆ สมควรแก่การวิเคราะห์เชื่อมโยง ในฐานะวรรณคดีอย่างกว้างขวางต่อไป

รายการอ้างอิง

- จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ และสุชุมาลมารศรี พระอัครราชเทวี, สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้า. (2493). *พระราชหัตถ์เลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และลายพระหัตถ์สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้า สุชุมาลมารศรี พระอรรคราชเทวี*. พระนคร: โรงพิมพ์ไทยเชชม.
- จุลจักรพงษ์, พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้า. (2534). *เจ้าชีวิต สยามก่อนยุคประชาธิปไตย* (พิมพ์ครั้งที่ 4). กรุงเทพฯ: ริเวอร์บุ๊คส์.
- ดวงดาว ยังสามารถ. (2535). *พระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่องบทบาทของพระมหากษัตริย์ในสังคมสยาม : ศึกษาจากพระราชหัตถ์เลขาส่วนพระองค์*. (วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์). มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, กรุงเทพฯ.
- ดวงดาว ยังสามารถ. (2537). *ปลัดวังพระปิยะ: บทวิเคราะห์พระราชหัตถ์เลขาส่วนพระองค์*. กรุงเทพฯ: คบไฟ.
- ทิพวัน บุญวิระ. (2542). พระประวัติสมเด็จพระเจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต. ใน *บริพัตรสุขุมพันธุ์อนุสรณ์* (น. 1-19). กรุงเทพฯ: ธนาคารแห่งประเทศไทย.
- แน่นน้อย ศักดิ์ศรี, ม.ร.ว. และคณะ. (2531). *สถาปัตยกรรมพระบรมมหาราชวัง เล่ม 1*. กรุงเทพฯ: สำนักราชเลขาธิการ.
- พิสิทธิ์ กอบบุญ. (2542). *ลีลาภาษาและวรรณศิลป์ในพระราชหัตถ์เลขาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว*. (วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต สาขาภาษาไทย) จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, กรุงเทพฯ.
- วาสนา กาญจนะคุหะ. (2554). *พระราชหัตถ์เลขาในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว: ความสัมพันธ์ด้านสารัตถ์คำสอนกับหลักพุทธจริยธรรม*.

(วิทยานิพนธ์ดุสิตบัณฑิต สาขาภาษาไทย) มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์,
กรุงเทพฯ.

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระ กรมพระยา. (2470). คำนำ ใน สุขุมลมารศรี พระอัครราช
เทวี, สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้า. สุขุมลนิพนธ์ (น. (1)-(8)). พระนคร: โรงพิมพ์
โสภณพิพรรฒธนากร.

สำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร. (2554). ราชสกุลวงศ์ (พิมพ์ครั้งที่
14). กรุงเทพฯ: สำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร.

อรอุษา สุวรรณประเทศ. (2544). จดหมายจางวางหว่า: คุณค่าและความสำคัญต่อ
พัฒนาการวรรณกรรมไทย. (วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต สาขาภาษาไทย)
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, กรุงเทพฯ.